

YILLIK

Annual of Istanbul Studies

2021

3

İSTANBUL
RESEARCH
INSTITUTE

YILLIK: Annual of Istanbul Studies

3 (2021)

YILLIK is a peer-reviewed annual journal, published simultaneously in print and online (via Dergipark).

Editorial Board

Editor: M. Baha Tanman, *Istanbul University (emeritus); Istanbul Research Institute*

Managing Editor: K. Mehmet Kentel, *Istanbul Research Institute*

Emir Alışık, *Istanbul Research Institute*

Brigitte Pitarakis, *Centre national de la recherche scientifique; Istanbul Research Institute*

Gülrü Tanman, *Istanbul Research Institute*

Advisory Board

Ashlıhan Akışık, *Bahçeşehir University*

Engin Akyürek, *Koç University*

Serpil Bağcı, *Hacettepe University*

Sarah Bassett, *Indiana University*

Cem Behar

Sibel Bozdoğan, *Boston University*

Ayfer Bartu Candan, *Boğaziçi University*

Zeynep Çelik, *New Jersey Institute of Technology*

Koray Durak, *Boğaziçi University*

Ayşe Ereğ, *Kadir Has University*

Ahmet Ersoy, *Boğaziçi University*

Walter Feldman, *New York University, Abu Dhabi*

Emine Fetvacı, *Boston University*

Murat Güvenç, *Kadir Has University*

Shirine Hamadeh, *Koç University*

Ivana Jevtić, *Koç University*

Cemal Kafadar, *Harvard University*

Çiğdem Kafescioğlu, *Boğaziçi University*

Leyla Kayhan Elbirlık, *Özyeğin University*

Selim S. Kuru, *University of Washington*

Tuna Kuyucu, *Boğaziçi University*

Gülru Necipoğlu, *Harvard University*

Nevra Necipoğlu, *Boğaziçi University*

Tarkan Okçuoğlu, *Istanbul University*

Rana Özbal, *Koç University*

Mehmet Özdoğan, *Istanbul University*

Christine Philiou, *University of California, Berkeley*

Ünver Rüstem, *Johns Hopkins University*

Turgut Saner, *Istanbul Technical University*

Uğur Tanyeli, *İstinye University*

Ceylan Tözeren, *Boğaziçi University*

Uşun Tükel, *Istanbul University*

Title history

2012–2018 | İstanbul Araştırmaları Yıllığı / Annual of Istanbul Studies, 1–7

2019– | YILLIK: Annual of Istanbul Studies

Mode of publication: Worldwide periodical, published annually every December

Note to contributors: *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* accepts submissions in English and Turkish. Articles should conform to the usage of The Chicago Manual of Style (CMOS), 17th edition, and to the style guides published on the journal's website. Articles in Turkish conform to a customized CMOS style available at the website. Research articles are subject to review by two anonymous reviewers and the editorial board. All other submissions are reviewed by the editorial board.

Istanbul Research Institute Publications 47

Periodicals 10

Istanbul, December 2021

ISSN: 2687-5012

Publisher: On behalf of the Suna and İnan Kıraç Foundation, Necmettin Tosun

Graphic Design: Volkan Şenozan

Editorial Assistant: Miray Eroğlu

Copyediting: Emily Aaruz, Miray Eroğlu, Y. Güneş Yücel, Özge Ertem

Assistants: Osman Kocabal, Ryan Mitchell

Contact: istanbulstudies@iae.org.tr

Color Separation and Print: Onikinci Matbaa Basın Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti. (Certificate no: 46618)

İbrahim Karaoğlanoğlu Cad. no: 35 Kat: 1 Kağıthane/Istanbul

Tel: 0212 281 25 80

© Suna and İnan Kıraç Foundation Istanbul Research Institute

Meşrutiyet Caddesi no. 47, 34430, Tepebaşı - Beyoğlu/Istanbul

www.iae.org.tr

Certificate no: 12482

The views expressed in the articles published in the journal are the authors' own for which the Istanbul Research Institute may not be held accountable. The online edition is open access. Publishing in *YILLIK* is free of charge. Authors of articles published remain the copyright holders and grant third parties the right to use, reproduce, and share the article according to Creative Commons Attribution 3.0 Unported (CC BY 3.0), upon proper citation and acknowledgment of the original publication.

Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal

Muhammed Tatlısu

Özet

Kitapçı Karabet Keşişyan Efendi (1850–1911) Osmanlı matbuatına büyük katkılarda bulunmuş Ermeniler arasında başat bir isimdir. Üretken ve girişimci bir isim olan Karabet, II. Abdülhamid (1876–1909) döneminin en meşhur yayıncıları arasındadır. Bu alandaki faaliyetleri, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tedricen meydana gelen sosyokültürel değişimleri büsbütün yansıtır. Özellikle Osmanlı merkeziyle kurduğu ihtiyatlı ilişkiler ve merkezin imtiyazları sayesinde akranlarından ayrılmaktadır. Türk askeri ve mülki okullarının kitap tedarikçiliğini yapmaktayken ağırlıklı Türkçe ders kitapları yayımladı ve kendi adına tesis ettiği matbaasıyla 1889'dan yirminci yüzyıl başlangıcına kadar bu alanda tekel sahibi oldu. Faaliyetleriyle Mecidiye ve Osmaniye nişanlarına layık görüldüğü gibi uluslararası ödüller de aldı. Ancak bu özgün yanlarına rağmen doğrudan kendisini konu edinen bir araştırma yapılmadı ve Osmanlı matbuatına katkıları ile yayımladığı kitap katalogları herhangi bir çalışmada dikkate alınmadı. Bu araştırma onun matbuat alanındaki faaliyetlerini nicel verilerle ortaya koyarak, etrafındaki yayın dünyasıyla, çalışma ve üretim biçimleri ekseninde çevresiyle olan ilişkilerini aydınlatarak, literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Kitapçılık, matbuat, Babıâli Caddesi, Osmanlı Ermenileri, on dokuzuncu yüzyıl

An Introduction to Kitapçı Karabet Efendi's Contributions to Ottoman Printing

Abstract

Ottoman-Armenian bookseller, publisher, and printer Karabet Keşişyan Efendi (Garabed Keshishian, 1850–1911), is an influential name among the Armenians who left important marks in the history of Ottoman printing. As a prolific and enterprising figure, he was one of the most famous printers of the Hamidian Era (1876–1909). His contributions in this field reflect the sociocultural changes that occurred gradually in the Ottoman Empire in the nineteenth century. Thanks to his prudent relations with the Ottoman center and his privileged position, he is distinguished from his peers. He was the book supplier of Turkish military and civil schools. His printing house published mostly Turkish language textbooks and became the sole provider for the Turkish military and civil schools from 1889 until the beginning of the twentieth century. He was decorated with many international awards as well as the orders of the Mecidiye and the Osmaniye. Despite these unique features, he was not subjected to a comprehensive research, and his contributions to Ottoman printing as well as his book catalogues were not studied. This research aims to fill this gap in the literature by unearthing his printing activities through quantitative data, exploring his methods of work and connections with his circles.

Keywords: Bookselling, printing, Babıâli Street, Ottoman Armenians, nineteenth century

Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyıl boyunca süren sosyokültürel kırılmalar, yaygın eğitimi sağlama yönündeki çabalar ve eğitimde modernleşmeyle birlikte mevcut kitap piyasası bütünüyle şekil değiştirdi. Osmanlı yayıncılığı da bu yeni hâl sonrasında çeşitlenerek hızlı bir gelişim yaşadı. Yeni çalışma alanları ve fırsatlar sunan bu alanda Ermeni kitapçılar öncü bir rol oynadı. Karabet Keşişyan da bu alanda katkı sunmaya en erken tarihte başlayan ve Osmanlı matbuat âleminde güçlü bir pozisyon elde eden girişimci bir kitapçıydı. Ancak, Karabet Efendi yaşadığı dönemin büsbütün içinde olup yaşanan değişimlere önemli katkılar sunsa da Osmanlı matbuat tarihi yazımında yer bulamamış, bireysel biyografiye uygun bir özne olarak görülmemiştir. Ayrıca, imtiyaz sahibi olduğu yayınlar üzerine birçok akademik çalışma üretilmiş olmasına rağmen bu kaynaklarda Karabet Efendi'nin kim olduğu sorusu dahi sorulmamıştır. Araştırma literatürdeki bu boşluğu doldurmayı ve Karabet'in birçok değişkenle ilişkisi olan

Muhammed Tatlısu
Independent Researcher
tatlisumuhammed@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6462-7927

Manuscript received:
June 20, 2021
Manuscript accepted:
September 20, 2021

Licensed under Creative
Commons Attribution 3.0
Unported (CC BY 3.0)

Araştırma sürecinde cömert yardımlarını sunan İrvin Cemil Schick ile Karabet'in şahsi faaliyet döneminde yayımladığı tek katalogu olan ve herhangi kütüphane ya da açık erişim koleksiyonunda bulunmayan 1308 (1891) tarihli *Karabet Kitabânesi Esâmî-i Kütübü'nü* inceleyebilmem için benimle paylaşan Kadıköy, Caferaga'daki Titiz Sahaf'a teşekkür ediyorum.

Bâbî'nin unutulmuş kitapçısı Karabet Efendi, yaşadığı dönemde Osmanlı matbuatında oldukça etkili bir figürdü ve akranlarından ayrılan birçok özelliği vardı. Özellikle çalışkan ve azimli kişiliğini mizaçgir bir tavırla birleştirip Osmanlı merkeziyle ihtiyatlı ilişkiler tesis edince hızlı yayıncılık icra eder oldu ve matbuat alanında hegemonik bir konum elde etti. 1889 sonrasında faaliyet alanını ders kitabı basmak ve dağıtmak üzerine kurup bu alanda uzmanlaştı. Geniş bir sirkülasyona sahip olan ders kitabı piyasasında onun en büyük müşterisi uzun bir süre boyunca devlet ve devletin eğitim kurumları oldu. Resmî ve gayresmî faydalarını gördüğü imtiyazlar, ders kitabı piyasasında tekel konuma gelişinde belirleyici bir etkendi. Bu imtiyazlar onun Osmanlı merkezinde akranlarına göre daha fazla görünür olmasını mümkün kıldığı gibi kendisine sürekli bir temkinlilik hâli de vermekteydi. Bu karmaşık ilişkilene biçimini etkin bir şekilde yönetebilecek mezyetlere sahip olan Karabet, bir yandan ders kitapları hazırlama süreçlerinde nitelikli bir çevreyle çalışıp farklı seviyelere göre hazırlattığı kitaplara modern yöntemler ekletirken, bir yandan da merkezin endişelerini giderecek tashihleri uygulamada itinalı bir yaklaşım içindeydi. Öte yandan Avrupa literatürünü yakından takip etmeye çalışıyor ve matbaa teknolojisini ithal ederek geliştiriyordu. Bu sayede resimli yayıncılığa katkıları Osmanlı sınırları ötesinde dahi fark edilip ödüllendiriliyor ve II. Abdülhamid döneminin en ünlü yayıncıları arasında gösteriliyordu.

Araştırma Karabet'in Osmanlı matbuatına katkılarını iki ana başlıkta ele almaktadır. Birinci bölüm Karabet'in hayatı ve kişisel özelliklerinden kaynaklanan eğilimleri hakkında temel bilgiler sunmakta ve mesleki yükselişinde mizacının nasıl etkili olduğunu, kendisine ne yönde kazanımlar sağladığını ortaya koymaktadır. İki alt başlıktan oluşan ikinci bölüm ise Karabet'in, üretim biçimlerindeki değişimlere göre şekillendirdiği basım etkinliği ve yayın çevresiyle ilişkileri üzerinden matbuat sahasına katkılarını ele almakta, ulaşılan bulgular nicel yöntemle ortaya çıkarılan verilerle eleştirel bir tartışmaya tutulmaktadır. Literatürde ilk defa Karabet'in yayımladığı kitap katalogları ele alınarak, bunların Osmanlı matbuat ve eğitim tarihindeki anlamları üzerine durulmaktadır. Bu izleniyle Osmanlı matbuatına Karabet'in katkı sunma motivasyonları, yayın dünyasındaki özneler arası ilişkiler ve imtiyaz bağları ortaya çıkarıldığı gibi aynı zamanda paylaşılan deneyimler ekseninde Osmanlı İstanbul'daki entelektüel, edebi ve kültürel dünyadan izlenimler sunulmaktadır.

Kitapçı Karabet Efendi'nin Hayatı ve Eğilimleri

Kitapçı Karabet Keşişyan Efendi 1850'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun Ermeni nüfusuna sahip bölgelerinden olan Kayseri'nin Talas köyünde doğdu. Ailesi ve hayatının erken safhası hakkında malumat verme imkânı bulunmamakla birlikte 1870'lerden hemen önce İstanbul'da olduğu kesindir. İstanbul'a fakir, kimsesiz ve beş parasız gelen Karabet, ilk olarak Galata'da köprü başında gazete müvezziliği yaptı. Rıza Tevfik [Bölükbaşı] (1869–1949) yakın dostu olarak gördüğü Karabet'in İstanbul'a gelişini "kendisi bu koca pâyitahtın cemâat-i keşifesi arasına katılmış bir zerre, öyle küçük öyle göze görünmez bir zerre ki vücudundan kimse haberdar değil," sözleriyle hayallemektedir.¹ Karabet'in gazete müvezziliğine başladığı bu dönem, okuryazar kitesindeki artışla beraber bilgi yayılımının hızlanarak Osmanlı matbuatının filizlendiği ve kamuoyunun görünür olmaya başladığı bir aralık olması açısından dikkat çekicidir.² Ancak, bir dönem bekâr çamaşırları yıkayarak geçinen³ Karabet'in başlangıçta bu farkındalığa sahip olduğuna dair emareler yoktur. Gazete müvezziliğinde ilerlemesi tamamen en yakınında duran hayatı seçip onu yaşamasıyla ilgilidir, öyle ki Osmanlı matbuat âleminden birçok akranı da mesleğe müvezzilikle başlamıştır.⁴

1 Rıza Tevfik, "Müteveffa Karabet Efendi Hakkında," *Servet-i Fünûn* 40, no. 1024 (5 Kânûnusânî 1326 [18 Ocak 1911]): 235.

2 Osmanlı İmparatorluğu'nda basının ortaya çıkış dinamiklerinde halk kitesine pasif bir rol biçerek, görünürlük kazanan bu dinamizmin bir paydaşı olarak görmeyen geleneksel basın tarihi yazımına eleştirel bir yaklaşım için bkz. Gül Karagöz Kızılca, "Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi İlefl Dergisi* 3, no. 1 (Bahar 2016): 74–84, doi.org/10.24955/ilef.305499.

3 Necib Âsım, "Kitapçılık," çev. Sahhaf İsmail Akçay, *Müteferrika*, no. 28 (Kış 2005): 155.

4 Karabet gibi kitapçılıkla uğraşmış olan Kırkor Faik, Ahmed Râsım'e verdiği söyleşide kitapçılığa geçişte müvezziliğin önemli bir eşik olduğunu ve kendisi gibi Ermeni akranlarının mesleğe nasıl başladıklarını şu sözlerle anlatmaktadır: "Arakel, Karabet, Kardeşim Ohannes Ferit ne idiler? Hepsî müvezzî. Arakel köprü başında, Kasbar ile Karabet de Beyazıt tarafında bulunurlarmış. Sonradan Kasbar Efendi benimle Ohannes'i memleketten getirtti, müvezzî yaptı [...]"; Ahmed Râsım, "Matbûat Tarihinden Bir Nokta Daha," *Vakit* 1352, 15 Eylül 1337 [15 Eylül 1921], 3.

Karabet hakkındaki birçok anlatıda sahip olduğu mizaca dair vurgular benzerdir. Çalışkan bir insan olarak tanınan Karabet'in birçok rakibini geride bırakıp Beyazıt Meydanı müvezzilğine başlaması, hayatında bir dönüm noktası olacaktır. Ufak bir sermaye ile kitapçılığa başlayacağı dönemin temellerini burada atmış ve girişimci ruhuyla Beyazıt cihetindeki kültürel dünyadan payını alarak büyük katkıda bulunacağı yayıncılık alanına burada yönelmiştir. 1870'lerin ortalarında Beyazıt'ta "boyu iki arşın yüzi de bir arşın vüs'atında bir dükkân!"⁵ açan Karabet, dükkânçe denilebilecek bir mekânla kitapçılığa başlarken hem gücü yettiğince kitap alıp, üzerine kâr koyarak sattı hem de Avrupa'da "editör," Osmanlı ülkesinde ise "tabî" ve "naşirlik" olarak bilinen yayıncılık işini birlikte yürüterek iki türlü kitapçılık icra etti.⁶ Bir süre sonra iç içe girmiş birçok mesleki kimliğiyle Bâbü'ali'nin kayda şayan kitapçıları arasında gösterilen bir mevkiye erişti.

1885 yılına kadar ağırlıklı kitapçı ve naşir sıfatlarına sahip olan ve yazarların telif ve tercümelerini başka matbaa hesaplarına yayımladığı görülen Karabet'in ilk olarak hangi tarihte kütüphane kurduğu ve hangi tarihte matbaa açma izni aldığı konusundaki bilgilerde bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Devlet ve maarif salnamelerine göre Karabet'in kendi adını taşıyan ilk matbaasının küşad tarihi 1298'dir (1881).⁷ Bastığı birçok kitapta Türkçe ve Fransızca olarak yer alan "Karabet Matbaası - Imprimerie Garabed" yazılı mühründe ise 1290 (1874) tarihi yazılıdır ancak 11 Aralık 1878'de Midhat Paşa'nın Avrupa'da neşrettiği mektubun Türkçeye tercümesinin basımı için kendisine verilen geçici ruhsat dikkate alındığında, 1874'te matbaa sahibi olması imkânsız hâle gelmektedir.⁸ Keza II. Abdülhamid 1876'da tahta çıktığı zaman, kütüphaneye eklenmesi için muhtelif konularda yetmiş bir adet kitabı hediye olarak gönderen Karabet, cülüs defteri kaydında yalnızca "kitapçı" sıfatıyla yer almıştır.⁹ Necib Âsım [Yazıksız] (1861-1935) da Karabet ile Arakel'in aynı zaman diliminde kütüphane kurdukları bilgisini paylaşmaktadır.¹⁰ Arakel'in kütüphanesini 1875'te kurduğu biliniyorken,¹¹ Karabet'in 1874'te matbaa sahibi olamayacağı netleşir. Böylelikle Karabet'in mühründe verdiği 1874 tarihinin kütüphanesini kurduğu yıl olduğu anlaşılır.¹²

Karabet Efendi 1885-1889 yılları arasında Kaspar Efendi ile müştereken çalıştı. Karabet ve Kaspar unvanlı şirketlerine ait ortak bir matbaa ve kütüphane kurdular. Ortaklığın sona ermesiyle 1889'da kendi adına yeniden tesis ettiği matbaasıyla faaliyetlerini hızlandıran Karabet, yaşadığı dönemde Osmanlı eğitimindeki değişimlerin farkında olmakla kalmayarak bu değişimlere bizzat katkı verdi. Mizacına yönelik ortak vurgulardan olan ticari zekâsı bu dönemde oldukça belirgindi ve nihayet birkaç yıl içinde ders kitapları basma ve dağıtma imtiyazını elde ederek bu alanda uzmanlaştı. 1889-1895 yılları arasında birçok nişan ve madalya ile ödüllendirildi. İlk olarak 2 Mayıs 1890'da beşinci rütbeden Mecidiye nişanı alırken,

5 Rıza Tevfik, "Müteveffa Karabet Efendi," 235.

6 On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar "kitapçılık" uğraşı bahsedildiği üzere iki farklı şekilde icra edilmekteydi. Bir kısım kitapçılar sadece kâr eklemek suretiyle edindikleri kitapları satarken Arakel, Karabet ve Kaspar gibi isimler matbaa sahibi olmalarından evvel kütüphaneleri veya bizzat kendi adlarına başka matbaalarda kitap bastırarak "yayıncılık" icra eder oldular. Bu şekilde ortaya çıkmış kitapların künyelerinde kitabın sahibi ya da naşiri olarak isimleri geçirdi. Matbaa sahibi olmalarını takiben üstlendikleri bu rol daha da genişledi ve kitapçılık deyimi bütün bu uğraşı kapsar hâle geldi. Makalede geçen *kitapçılık* ve *kütüphane* tanımları da bahsedilen bu duruma karşılık gelmektedir.

7 Karabet'in ismi salnamelerde ilk olarak 1887'de geçer ancak bu kayıttta matbaa küşadına ilişkin tarih bulunmamaktadır. 1900-1908 arasındaki tüm salnamelerde ise matbaa küşadı olarak yalnızca 1298 yılı verilir: 1304 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmânîye* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1304 [1887]), 341; 1326 *Sene-i Hicriyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmânîye* (Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1323 [1908]), 1055; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 [1898]), 758-759.

8 İzin belgesinde, Midhat Paşa'nın kısa bir süre önce sadrazamlıktan azledilmiş olmasının etkileri görülür ve merkezdeki hassasiyetinin sürdüğü de anlaşılır: BOA, MF.MKT. 58/141 (16 Zilhicce 1295 [11 Aralık 1878]).

9 Nedret Bayraktar, "Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülüs Hediye Defteri," *Tarih ve Toplum* 4, no. 21 (Eylül 1985): 160.

10 Necib Âsım, "Kitapçılık," 155.

11 İ. Lütfü Seymen, "Erbâb-ı Mütalaaya Hizmet: I. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozluayan Efendi'nin Mektupları," *Müteferrika*, no. 1 (Güz 1993): 68.

12 Karabet'in kitapçılık ve matbaacılığa ne zaman başladığına dair farklı dönemlerde verdiği tarihllemeler birbirini tutmaz. 1891 tarihli *Esâmî-i Kütübü'nün* mukaddimesinde on dört yıldır bu işle uğraştığını yazar (s. 3.), bu ifadenin karşılığı 1877'dir. 1904 tarihli bir dilekçesinde ise (BOA, MF.MKT. 812/16) 35 yıldır kitapçılık ve matbaacılığa uğraştığını yazar, bu ifadenin karşılığı da 1869'dur. Bu tarihin İstanbul'a ilk geliş tarihi olması muhtemeldir. Kütüphanesini hangi tarihte açtığını destekleyen diğer bulgulara bakıldığında, Nâşid Baylâv'ın yakın tarihlendirmeleri (Nâşid Baylâv, "İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi," *Müteferrika*, no. 7 [Güz 1995]: 92-93) ve bir dönem Karabet'le iş tutmuş olan Necib Âsım'ın tanıklığı oldukça kuvvetlidir.

126 27 Ocak 1891'deki tashihle dördüncü rütbeye yükseltildi. Yayıncılığa katkılarından dolayı 1893 Chiago Fuarı'nda altın madalyaya layık görüldü.¹³ 29 Mayıs 1894'e kendisine üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı verilirken, 2 Nisan 1895'e gelindiğinde Sanayi Madalyası sahibiydi.¹⁴ Artık, "Umûm Mekâtib-i Askerîye ve Mülkiye-i Şahane Kitabcısı" unvanına sahip olan Karabet, ölümüne değin kendisini böyle tanımlayacaktı.¹⁵

Karabet'in sahip olduğu madalya ve nişanlara Teotig'in *Dib u Dar*'da yaptığı eklemeler onun Osmanlı sınırları ötesindeki etkinliğine dair ipuçları verir. Buna göre Japon İmparatoru'ndan Yükselen Güneş Nişanı ile Sırp Kralı'ndan Birinci Derece Rakova'ya sahip olan Karabet aynı zamanda New York merkezli Hayırseverler Birliği'nde şeref üyeliğinde bulunmaktadır. Teotig Karabet'in Ülâ derecesinde olduğunu ve Osmanîye nişanına sahip olduğunu da ekler.¹⁶ Bu nişanına ilişkin arşiv kaynağına tesadüf edilmemekle beraber, ölümünden sonra Osmanlı basınında yayımlanan fotoğrafında görülen nişan ve madalyaları arasında, boynunun altındaki iki nişanın Osmanîye nişanı ile üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı olduğu açıktır (şek. 1).¹⁷

Karabet için kitapçılık, 1308 (1891) tarihli *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*'nün mukaddimesinde "maksad-ı hayat" olarak görülür.¹⁸ Rıza Tevfik de "Bu sade adamcağızın âmaları pek güzeldir. Kendisi de bu âmalinin esiri idi," yorumuyla Karabet'in mesleğe olan bakışı ve azmine vurgu yapar.¹⁹ Bu doğrultuda Karabet Osmanlı ülkesinde revaç bulan kitapçılık sahasında kendisine güçlü bir alan yaratmak için Osmanlı merkezinde ve bürokraside etkin olan kişilerle ihtiyatlı ilişkiler kurar, resmi ve gayriresmi olmak suretiyle birçok imtiyaz elde eder. Necib Âsım bu yönüyle Karabet'i "mızaçgır bir adam" olarak tanımlamaktadır.²⁰

Karabet hiçlikten gelerek Babiâli'de yükselmiş ve Osmanlı matbuatına yön vermişti. Başarısında azmi, mizaçgırlığı, işe sıfırdan başlaması ve açıkgozlülüğünün mutlak surette etkisi oldu. Hüseyin Cahid, Karabet'i oldukça zeki bir insan olarak hatırlamakta, ücret anlayışındaki eli sıklığına ve iş disiplinine vurgu yapmaktadır.²¹ Vurgulanması gereken bir diğer özelliği, geniş kitabiyat bilgisine sahip olmasıdır.²² 1308 tarihli *Esâmî-i Kütübü*'nde tanıttığı eserlerde kitapların geçmişi ve içeriği ile yazar ve çevirmenler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Sadece Türkçe kitaplara olan hâkimiyetiyle yetinmeyerek Avrupa'daki yayınları da ilgiyle takip etme gayretindedir. Örneğin, dönemin en çok okunan yazarlarından olan Georges Ohnet'in *Son Aşk* adlı romanını yayımlarken, bu kitaba yazdığı ön sözde yazarın Avrupa'da ve Osmanlı ülkesinde, daha önce yayımladığı eserleri kadar bu son eserinin de ilgi göreceğinden bahsetmekte, yayımladığı kitabın Avrupa'da kaç kez basıldığı ve yazara ait eserlerin Avrupa tiyatrolarında kaç kez sahnelendiği bilgilerini dahi verebilmektedir.²³ Katıldığı belirtilen birçok uluslararası kitap fuarının da bu ilgisini beslediğini söylemek mümkündür.²⁴ Aynı amaçla Babiâli'deki kütüphanesini bir mahfil hâline getirmeyi arzulamaktadır. Avrupa literatürünü yakından takip

13 Fuar komitesi tarafından altın madalya ile ödüllendirilen Karabet'in Amerika'ya gittiğine dair herhangi bir kaynağa tesadüf edilmemiştir. "Türk köyünde" kalitesi ciltlerle bezeli Türkçe kitapların satıldığı bilgisinden (James W. Shepp ve Daniel B. Shepp, *Shepp's World's Fair Photographed* [Chicago: Globe Bible Publishing Co., 1893], 482) hareketle Osmanlı kitapçılarının fuara katılım gösterdiği düşünülebilir. Çarkçıyan da Karabet'in birçok uluslararası fuara katıldığını belirtmiştir. Bkz. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1953), 249-250. Ancak hangi fuarlara katıldığı bilgisi açıklığa kavuşmuş değildir. Fuarın sona ermesinden bir ay kadar önce ödüle layık görülen Osmanlılar listesinde, Karabet Efendi dışında, belirtilen çalışma alanlarında şu isimler de ödüllendirilmiştir: Ali Tevfik Bey, tarih; Ahmed Şükrü Bey, aritmetik; Hassen Benzi Bey, doğa tarihi; M. Hüsrev Efendi, İngilizce öğrenme metodu; İbrahim Hakkı Bey, Türk tarihi; Hüseyin Remzi Bey, Türkçe kıraat; Ahmed Cevdet Paşa, mantık; Necib Âsım, Türkçe gramer, Ahmed İhsan Bey, resimli yayıncılık; "Awards at The Fair," *The Chicago Tribune*, 4 Kasım 1893, 9.

14 Sahip olduğu nişanlara ilişkin kronolojik arşiv kaynakları için bkz. BOA, İ. DH. 1177/92040 (13 Ramazan 1307 [3 Mayıs 1890]); BOA, İ. DH. 1212/94918 (16 Cemâziyelâhir 1308 [27 Ocak 1891]); BOA, İ. TAL. 51/42 (24 Zilkâde 1311 [29 Mayıs 1894]); BOA, İ. TAL. 81/59 (16 Zilhicce 1312 [10 Haziran 1895]).

15 Yayımladığı birçok kitapta künye bilgisini sonrasında unvanının yazılı olduğu antetli kısma da yer vermiştir.

16 Teotig, *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvant Malhasyan ve Arlet İncidüzen (İstanbul: Bırzamanlar Yayıncılık, 2012), 137.

17 Nişan sahipleri sahip oldukları nişanları belirli kaideler çerçevesinde takmaktaydı ve Osmanîye nişanı ile üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı boyna asılırdı. Ayrıca şek. 1'deki fotoğrafta Karabet'in sol yanında görülen ilk nişanın Sanayi madalyası olduğu kesinken, *croix pattée* simgeli son nişanın ise Sırp Kralı'ndan aldığı nişan olması muhtemeldir.

18 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü (Birinci Defter)* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1308 [1891]), 3.

19 Rıza Tevfik, "Müteveffa Karabet Efendi," 235.

20 Necib Âsım, "Kitapçılık," 155.

21 Hüseyin Cahid Yalçın, *Edebi Hatıralar* (İstanbul: Akşam Kitaphanesi, 1935), 56-57.

22 Mahmut Şakiroğlu, "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp (1883-1935)," *Tarih ve Toplum* 4, no. 23 (Kasım 1985): 315.

23 Georges Ohnet, *Son Aşk*, çev. Bogos (İstanbul: Karabet Matbaası, 1305 [1887]), 2-3.

24 Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 250.

Şekil 1: Karabet'in ölümünden sonra Osmanlı basınında yer bulmuş bir fotoğrafı (*Düşünüyorum* 21, 10 Kânûnusânî 1326 [23 Ocak 1911], 270).

eden Osmanlı entelektüel kesimini dükkânına çekme ve onların bu ilgilerinden yararlanma gayretindedir. Öyle ki Rıza Tevfik, Babiâli'de Karabet'in kütüphanesine uğramadan geçmenin imkânsız olduğunu dile getirmektedir.²⁵ Bu sayede Karabet Avrupa literatüründen haberdar olmak amacıyla dükkânına gelen entelektüel kesimle kitaba dair bilgi alışverişinde bulunarak yayın çevresini genişletmek ve yeni eserler tercüme ettirmek gayesini sürdürebilmişti.

Karabet Efendi bir aralık Üsküdar İcadiye'de bulunan Hamamcıbaşı Sokağında numarasız bir hanede oturuyordu ve bu semtte arazi edinmişti.²⁶ Meşrutiyet'ten önce ise Beyoğlu'nda Kitapçı Apartmanı'nda oturmaktaydı.²⁷ Eşinin adı Antaram (ö. 1945) idi, bir kızları ile Agop, Kapril ve Antranik adlarında üç oğulları vardı. Oğullarından Agop ve Kapril cumhuriyet döneminde matbaacılığa uğraşmışlardı ve Halk Matbaası'nın sahipleriydiler.²⁸

25 Rıza Tevfik, "Müteveffa Karabet Efendi," 235.

26 Ali Birinci, "Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567–1908) Ermeniler," *Yeni Türkiye*, no. 60 (Eylül-Aralık 2014): 17–18; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devri'ndeki Su Tesisleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1984), 164.

27 Necib Âsim Karabet'in sefaletten gelerek yükselmesini vurgularken "matbaa-apartman sahibi oldu" der. Bu apartman, oğlu Agop'un 1938'de ikamet ettiği ve o dönem Beyoğlu sınırlarında gözükten Şair Nigâr Sokak'taki Kitapçı Apartmanı'dır: Necib Âsim, "Kitapçılık," 155; "Otomobil kazası," *Akşam*, 19 Kânûnuvvel 1938, 8.

28 Karabet Efendi'nin eşi Antaram 1918'de kızı ve hizmetçisiyle birlikte oğlu Agop'un yanına bir müddet ikamet için seyahat izin talebinde bulunmuştur. Bu taleplerde ve aldığı izin belgesinde iki oğlunun adları geçmektedir. Antranik adına ise Mekteb-i Sultani'ye okul kaydı için bizzat Karabet'in "Umûm Mekâtib-i Askeriye Kitabcısı" sıfatıyla 3 Ekim 1904'te verdiği arzuhâlden ulaşılmaktadır: BOA, MF.MKT. 812/16 (18 Şaban 1322 [28 Ekim 1904]); BOA, DH.EUM.2.Şb. 53/17 (19 Recep 1336 [30 Nisan 1918]); BOA, DH.EUM.2.Şb 59/1 (22 Zilkâde 1336 [29 Ağustos 1918]). Karabet'in eşinin ölüm ilanı 30 Nisan 1945 tarihlidir, bu ilanda "Müteveffa kitapçı Karabet Efendi eşi ve Halk Matbaası sahipleri Agop Keşiş ile Kapriel Keşişin anneleri Bayan Antaran Keşiş" olarak tanımlanmıştır ve cenaze merasiminin bir gün sonra Beyoğlu Üç Horan Ermeni Kilisesi'nde gerçekleşeceği yazılır: "Vefat," 30 Nisan 1945, 3. Oğullarından Agop ve Kapril'in ismine,

128 Karabet Efendi genellikle öz kimliğini yansıtmayan bir kişi olarak görülmektedir. Beyoğlu gezmelerinde Karabet'in evine sık sık uğrayan ve ziyaretlerinde evdeki günlük yaşayışı bir hayli dikkatle izleyen Rıza Tevfik, "Evinde Türkçe söylenir, Türkçe yaşanır," izlenimini paylaşmakta ve herkesin onu "iyi bir Osmanlı olarak" tanıdığını aktarmaktadır.²⁹ Hüseyin Cahid ise Karabet'in bir sözcük dahi Ermenice bilmediğini söyler.³⁰ İhtiyatla yaklaşılması gereken bu yakın anlatımların aksine Karabet'in kurduğu matbaa hurufatında Ermenice de yer alıyordu ve az sayıda Ermeni harfli Türkçe eser ve yayın neşretmişti.³¹ Ermeni cemaatinden isimlerle *Resimli Ziraat Gazetesi'*ni çıkartmışken, 1908'de Mokosyan Matbaası müdürü sıfatıyla *Musavver Papağan* adlı mizah dergisinin imtiyaz sahibi kişisi olarak yayımlanmasına izin istediği dergiyi Türkçe ve Ermenice dillerinde çıkarmak arzusundaydı.³² *Hay Hanrakidak* ve *Luys* (Işık) adlı Ermenice yayınların matbaasında basıldığı bilgisi ise *Dib u Dar'da* geçmektedir.³³ Onun Ermenice basımlardaki sınırlı etkinliği, diğer Ermeni kitapçıların kendi dillerinde çok az sayıda kitap basmış olmaları gerçeğiyle³⁴ ilişkilidir. Öte yandan bu anlatılar, en azından Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yayıncılık çevreleriyle ilişkisi olan ve Beyoğlu'nda oturan bir isim olan Karabet'in Batılı hiçbir geleneği paylaşmadığı çıkarımına da varmaktadır. Bu noktada, kişisel olarak az sayıda yazınsal metin bırakan Karabet'in mizaçgiriği de dikkate alındığında, kendisini hangi alt/üst kimlikler etrafında tanımladığı veya ne ölçüde kozmopolit bir karakteri olduğu asgari düzeyde dahi açıklığa kavuşmuş değildir.

Teotig Karabet'in ölüm tarihi olarak 29 Aralık 1910 tarihini vermiştir, ki yanlıştır. Karabet Efendi geçirdiği ufak bir rahatsızlık neticesinde 11 Ocak 1911'de Pera'da hayatını kaybetti. Cenaze merasimi Galatasaray'da bulunan Sainte Trinité Kilisesi'nde gerçekleşti.³⁵ Mahmud Şevket Paşa ve Maarif Nezareti'nden temsilciler de merasime katıldı.³⁶ Ölüm ilanını veren hemen her gazete haberinde binlerce mektep kitabı basmasından ötürü Osmanlı matbuat âlemine katkıları ile çalışkan ve azimli mizacına vurgu vardır. Bu ilanlardan ikisinde Karabet'in fotoğrafına da yer verilmiştir.³⁷ Muhtemelen stüdyo çekimi olan fotoğrafı, giyim kuşam, fotoğrafa yansıyan özgüven ve fotoğraf kalitesiyle Osmanlı'da kitapçılıkla uğraşmış olan birçok akrasına ait fotoğraflardan belirgin şekilde ayrılmaktadır (şek. 1).³⁸ Bu fotoğraf çekimi için bir hayli özen gösterdiği izlenimi doğmaktadır. Fotoğrafta sağ elini kitapların olduğu bir masaya dayamışken, sol elinde bir kılıcın olması dikkat çekicidir ve hiç de sade olmayan kaftanını nişanlarıyla süslemesiyle, gerçek boyutlarının üzerinde, bir Osmanlı paşası kadar hallice gözükmektedir. Bu yönüyle fotoğraf, İstanbul'a geldiğinde sefalet içinde olan, bekâr çamaşırını yıkarken gazete müvezziliğine başlayan ve kendi kendini yetiştirerek kitapçılıkta yükselen bir ismin hayat hikâyesinde vardığı noktayı ve elde ettiği kazanımları gösterir, "ben'in sunumu"nun³⁹ simgesel bir kaydı olarak önem taşır.

Kaprıl'ın küçük yaşta ölen kızı Anta Keşiş'in ölüm ilanında da rastlanılmaktadır: "Vefat," *Cumhuriyet*, 1 Birincikânun 1942, 2. Adı bilinmeyen kızı ile oğlu Antranik'in akıbetleri ise aydınlatılmamış olup, kendilerine herhangi bir ölüm ilanında tesadüf edilmemiştir.

29 Rıza Tevfik, "Müteveffa Karabet Efendi," 236.

30 Yalçın, *Edebi Hatıralar*, 56.

31 Ahmed Nezih Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübhâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2003), 976-977; Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968) / Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005), 231, 307, 452, 456.

32 Hamza Altın, "Osmanlı Hiciv Matbuatında Ermenilerin Oynadığı Role Dair Örnekler," *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, no. 14 (Güz 2017): 38, doi.org/10.29029/busbed.327880.

33 Teotig, *Baskı ve Harf*, 137.

34 Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri," çev. Erol Üyepazarcı, *Müteferrika*, no. 1 (Güz 1993): 12.

35 "Karabet Efendi'nin Vefatı," *Tanin*, 30 Kânûnuvvel 1326 [12 Ocak 1911], 3; "Karabet Efendi," *Tercimân-ı Hakikat*, 30 Kânûnuvvel 1326 [12 Ocak 1911], 3.

36 Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, 250.

37 Karabet'in vefatı ve faaliyetlerine ilişkin diğer atıflar için bkz. İsmail Suphi ve Mehmed Fuad, *Musavver Sâlnâme-i Servet-i Fünûn* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Sürekâsi Matbaası, 1327 [1911]), 330; *Yeni Tasvir-i Efkâr*, no. 469, 30 Kânûnuvvel 1326 [12 Ocak 1911], 2. Ayrıca şek. 1'deki fotoğrafın *Servet-i Fünûn*'un resimli kısmında yayımlanan kırpılmış hâli için bkz. *Servet-i Fünûn* 40, no. 1024 (5 Kânûnuvvel 1326 [18 Ocak 1911]): 229.

38 Osmanlı matbuat âleminde birçok isme ait herhangi bir fotoğraf bulunmazken *Kitap ve Kitapçılık* dergisinde Arakel, Kaspar, Kirkor, Parsi Keşişyan, Ohannès Aznavur ve Cihan Kütüphanesi sahibi Mihran'ın porteleri yayımlanmış, okurlara çağrıda bulunularak bu alanda faaliyet göstermiş isimlere ait fotoğraflara sahiplerse dergiyle paylaşmaları istenmiştir: "Babâlinin eski kitapçıları," *Kitap ve Kitapçılık*, no. 26 (15 Şubat 1937): 3-4; "Kitapçı Mihran öldü," *Kitap ve Kitapçılık*, no. 22 (15 İllkânun 1936): 4. Teotig ise başlangıcından 1912'ye kadar olan süreçte Ermeni matbaacılarının portrelerini eserine eklemiştir: Teotig, *Baskı ve Harf*, 72-189.

39 Peter Burke, *Afışten Heykele Minyatürden Fotoğrafa: Tarihin Görgü Tanıkları*, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 28.

Kütüphanesini kurduğu 1874 yılından ölümüne değin kesintisiz olarak faaliyet gösteren Karabet'in Osmanlı matbuatına katkıları üç ayrı dönemde incelenebilir. Bu dönemler Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı fikri ve iktisadi değişimlerin yansımalarından bağımsız olarak şekillenmez ve bu değişimlerin sonucu olarak birbirinden ayrışır. Karabet'in kitapçılık ve naşirlik mesleğine ağırlık verdiği 1874-1885 arası, Osmanlı matbuatına katkılarının ilk safhasıdır. Kaspar Efendi'yle müştereken kurdukları matbaa ve kütüphanenin faaliyet dönemi olan 1885-1889 arası ikinci dönemdir. Nihayet kendi adına yeniden tesis ettiği matbaa ve kütüphanesiyle, 1889'dan ölümüne kadar süren zaman dilimindeki faaliyetleri ise üçüncü dönemdir. Bu dönemlerdeki çalışma ve üretim biçimleri birbirleriyle oldukça ilişkilidir ancak bir o kadar da kopuktur. İlişkili olan yönü, ötekini besleyen ve temel oluşturan, sürekliliği sağlayan dönemler olmasından ileri gelir. Kopukluğu yaratan da bu temel oluşturmamanın bir sonrakine aktarımını etkileyen yeni çalışma alanlarına ve iş fırsatlarına yönelmenin Karabet için daha cazip gelişidir.

Osmanlı eğitim ve kültür dünyasında büyük değişimlerin yaşandığı on dokuzuncu yüzyılda, toplumsal ve bireysel gelişimi sağlamak maksadıyla okulluşmayı esas alarak ortaya çıkan yeni eğitim rejimi, yeni kazanımlar elde etmek adına Osmanlı bireylerine yeni ve modern olanı sunmak zorundaydı. Özellikle yüzyılın üçüncü çeyreği itibarıyla askerî ve mülki okulların sayısı epey artmıştı.⁴⁰ Her ne kadar uyum sorunları ortaya çıkıp eğitim sistemi Janus yüzünü andırır hale gelse de bu yeni hâl, devletin reform sürecinin önemli bir parçasıydı, yeni çalışma alanları ile yeni imkânlar ortaya çıkarmıştı.⁴¹ Öte yandan, 1876 öncesinde görülen ansiklopedist yönlü kültür şekillendiricileri de Osmanlı düşünce dünyasında kalıcılıklarını ispat etmişlerdi. Bu aydınlar düşünsel etkilerini bizzat kendi emekleriyle oluşturdukları kamuoyuna ve bu sayede değiştirebildikleri okuma ve düşünme biçimlerine borçluydular. Öğrenme ve öğretmeye duyulan istekle şekillenen yeni kültürel yapılanmanın bir de taşıyıcısı olmalıydı. Okullaşma eğilimi ders kitaplarının hazırlanmasında uzmanlaşmayı gerektirmişti, çağdaş eğitim kurumlarında yetişen veya Avrupalı farkındalıkları olan isimlerin üretkenlikleri de Osmanlı kültür üretiminde değişimler yaratmıştı. Değişimle beraber Osmanlı kitap piyasasında matbu eserler tam hâkimiyet kazandı.⁴² Bir nesne olarak kitapla ilişkilene ve çalışma sahası olarak yazarlık, yayıncılık sahasındaki ilerlemelerle beraber gelişti.⁴³ Yeni usul kitapçılar şekillenen piyasanın ihtiyaçlarını gidermede etkin sorumluluk alan taşıyıcılar oldular ve Avrupaileşen Osmanlı kitapçılığında Ermeniler ön plana çıktı. Halid Ziya [Uşaklıgil] (1865-1945) "Cadde baştan başa Karabet ve Kaspar'larla, Aleksan'larla, sonra hepsinden daha mühim, köşede Arakel'le dolu idi," izlenimini paylaşır ve "onların gayret ve faaliyetlerinden doğmuş bir hareket vardı ki ne kadar küçük ne kadar zayıf olsa bile yine bir şeydi," sözleriyle Osmanlı kültür kamusunda Ermeni kitapçıların katkılarına dikkat çeker.⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında, tecrübesi arttıkça değişimlerin yarattığı yeni fırsatları görme ve onları elde etmede oldukça cesur davranacak olan Karabet Efendi, ülkede yaşanan değişimlerin büyük bir iştirakçisidir.

Karabet'in ilk dönem naşirlik ve aracılık faaliyetleri hakkında çok az bilgi vardır. 1308 tarihli *Esâmî-i Kütübü'nün* mukaddimesinde "Kitapçılık ve matbaacılığa sülûk eylediğimden on dört sene müddet zarfında iki yüz parça âsar-ı mütenevvianın tab ve neşrine vesâletle şu emr-i azim terakkiye nâçizane bir iştirakde bulunduğumdan dolayı müftehir ve bahtiyarım,"⁴⁵ söz-

40 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 164.

41 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 333; Benjamin C. Fortna, "Education and Change in the Late Ottoman Empire and Turkey Space, Time, and Text," *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 10, no. 1 (2018): 45, doi.org/10.3167/jemms.2018.100104.

42 Sahaf koleksiyonlarındaki yazma eser sayısının azalması da bu kültürel değişimi gösterir. Öyle ki piyasaya uyum sağlamak isteyen sahaflar matbu eser satmaya ağırlık verdiler, ders kitabı satmaya ve yayıncılık sahasına girmeye başladılar: İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 213, 151-170.

43 On dokuzuncu yüzyıl modernleşmesiyle şekillenen edebî yayıncılık piyasası ile kültürel üretim dünyasını, yazarlığın geçirdiği dönüşümler ve modern Osmanlı yazarlığının ortaya çıkışıyla beraber okumak için bkz. Zeynep Seviner, "Blue Dreams, Black Disillusions: Literary Market and Modern Authorship in the Late Ottoman Empire" (doktora tezi, University of Washington 2015).

44 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, c. 2 (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat A.Ş., 1936), 29. Ahmed İhsan da kitap bastırmak için Ermeni kitapçılara uğramanın mecburiyetine atf yaparak bu duruma aykırı bir örnek olan matbaa sahibi Ahmed Midhat Efendi'nin kendi üzerindeki etkisine değinir: Ahmed İhsan, "Servet-i Fünûn (1307-1340)," *Servet-i Fünûn* 57, no. 1475-1 (20 Teşrinisani 1340 [20 Kasım 1924]): 2-3.

45 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 3.

130 liyle, kataloğunu hazırladığı güne kadar iki yüz kitabın yayımlanmasındaki rolüne dikkat çeker ancak bunların dönemsel bir tasnifini yapmaz. Bu araştırma neticesinde, sahip olduğu matbaaların kitap üretim miktarlarının ortaya çıkarılmasıyla beraber, 1874-1885 arasında en fazla kırk sekiz eserin yayımlanmasında emeğinin olduğunu söylemek mümkündür. Ortaklık döneminin Karabet Efendi için önemi ise hem Osmanlı kültür ve edebiyat çevreleri hem de merkeze yakın çevrelerle kurduğu ilişkilerden ileri gelir. Bu dönemin sonunda ders kitabı basmanın sirkülasyonu yüksek, kârlı bir faaliyet alanı olduğunun farkına varır ve üçüncü dönemi öncekilerden ayıracak girişimlerine temel yaratır. Nihayetinde, ağırlıklı ders kitaplarının hazırlanması, yayımlanması ve dağıtımında faaliyet gösterdiği üçüncü dönem etkinliği, ders kitapları gibi bir yayın türüne özgü uzmanlaştığı çalışma deneyiminde devlet-egitim-piyasa üçgeninde kendisine güçlü bir alan yarattığı bir evre olacak ve imtiyazlarını uzun bir süre devam ettirecektir.

Karabet ve Kasbar Matbaası Dönemi

Karabet'in Osmanlı matbuatına katkılarının ikinci safhası, memleketlisi Kaspar B. Kayseryan'la (1860-1894) birlikte çalıştığı 1885-1889 arasındaki zaman dilimidir. Ortaklıkları Eski Zaptiye Sokağı denilen, Ebüssuûd Caddesi'nin karşısındaki sokağın başında açtıkları kütüphanede başladı.⁴⁶ Sonrasında Babîâli Caddesi 25 numaraya taşınıp ortak faaliyetlerine matbaacılığı da eklediler.

Kaspar Efendi, kısa süren hayatına rağmen Osmanlı matbuatının meçhul isimleri arasında değildir.⁴⁷ Karabet'ten on yaş küçük olan Kaspar İstanbul'a 17 Mayıs 1879 günü gelmiştir.⁴⁸ Karabet ise bu sırada yaklaşık on senedir İstanbul'da bulunuyordu. Galata Köprüsü'nde müvezzilik yapmasını takiben bir süre Beyazıt'ta tramvayların durduğu bir köşede arpa ve gazete satarak ticaretle uğraşan Kaspar, bu işlerinden kısa süre sonra vazgeçer ve kitapçılığa başlar.⁴⁹ Ardından Karabet'le ortaklık kurar, ortaklığın bitimiyle de şahsi işletmesini kurup Karabet'in *Mekteb* dergisine yakın bir isim ve nitelikte *Maârif* dergisini çıkarır. Ölümünden iki yıl önce, 1892'de beşinci rütbeden Mecidiye nişanına layık görülür.⁵⁰ Tıpkı Arakel ve Karabet gibi Kaspar da müvezzilikten sıyrılarak kabuğunu kırabilmiş nadir kişiler arasındadır.⁵¹

Karabet ve Kaspar'ın ortaklık sürecinde en az iki kitap kataloğu yayımladıkları bilinmektedir. Milli Kütüphane arşivinde bulunan ve kapağında "Bâbîâli Caddesi'nde 25 Numara Karabet ve Kasbar Efendilerin Kütüphanesi" yazılı "katalog," esasında herhangi bir tarih kaydı taşımayan dört sayfalık bir kitap listesidir. Kapak sayfası dahi olmayan, sadece kitap ismi, yazar ve fiyat bilgilerini içeren, konu ayrımı yapılmaksızın listelenmiş seksen dokuz eserden oluşan liste, döneme göre modern bir katalog sayılamaz. Tarih kaydının düşülmemesi ve üzerinde Maarif Nezareti'nden alınmış herhangi bir izin kaydının bulunmaması nedeniyle listenin hiç yayımlanmadığı anlaşılır.⁵² Sayfaların diğer yüzlerindeki girdilerin incelen sayfa belli belirsiz görünmesi de kalitesiz bir kâğıdın tercih edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla gerekli görülen ihtiyaca binaen hızlıca hazırlanmış bir liste olduğu açıktır ve içeriğinde kendi matbaalarında basılmış çok az eserin olmasından ötürü muhtemelen 1886 tarihlidir. Bir sonraki kataloglarıyla benzer olan yönü, taşradan istenecek siparişlerde posta ücreti almayacakları bilgisinin paylaşılmasıdır.

46 Tam konununun Ceride-i Şarkîye Matbaası altındaki suçu dükkânı olduğu sanılmaktadır. Bahsedilen konumu Kaspar'ın kardeşi Kirkor Faik aktarır: Ahmed Râsim, "Matbûat Tarihinden Bir Nokta Daha," 3.

47 Ali Birinci, "Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi," *Kebikeç*, no. 1 (1995): 27-33.

48 Ibid., 30.

49 Ahmed Râsim, "Matbûat Tarihinden Bir Nokta Daha," 3; Necib Âsım, "Kitapçılık," 155. Kaspar hakkında yanlış aktarımlara mahal verilmemesi adına birkaç noktada şerh düşmek gerekir. Kaspar, erken bir tarihte ansiklopedi öznesi olmuş nadir kitapçılardandır ancak doğum tarihi yanlış verilir: İbrahim Alâeddin Gövsa, "Kaspar Efendi," *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi* (İstanbul, 1935) 3:872. Bu yanlışlık muhtemelen Kaspar'ın vefatı hakkındaki *Servet-i Fünûn* haberinden kaynaklanır: "Kaspar Efendi," *Servet-i Fünûn* 7, no. 158 (10 Mart 1310 [22 Mart 1894]): 27. Ayrıca Pars Tuğlacı toplayıcı nitelikte bir eserinde büyük bir yanlışlıkla Kaspar'dan "Türkiye'nin ilk kitapçısı" şeklinde zikreder: Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri Cilt III (1891-1922)* (İstanbul: Pars Yayın, 2004), 63. İsmail Erünsal da hatalı bir şekilde Karabet'in sâhib-i imtiyazı olduğu *Mekteb* (1891-1898) ve *Resimli Gazete*'yi (1891-1899) Kaspar'ın çıkardığı yayımlar arasında sıralar: Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti*, 167.

50 Birinci, "Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi," 31.

51 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimizde (İlâve)* (İstanbul: Yeni Doğu Matbaası, 1960), 17.

52 "Bâbîâli Caddesi'nde 25 Numara Karabet ve Kasbar Efendilerin Kütüphanesi," (İstanbul, t.y.), 4 sayfa. Milli Kütüphane, EHT 1973 A 758.

Kapağında her üç ayda bir yayımlanacağı yazan 1303 (1887) tarihli *Karabet ve Kasbar'ın 25 Numaralı Kütübhanesi Hesabına Tab Olunan Kitapların Fihristidir* adlı katalogları ise kırk yedi sayfalık geniş bir kitap kataloğudur. Bu katalog ortakların matbaadaki üretim faaliyetleri ile kütüphanelerindeki satış faaliyetlerinin tamamen aynı doğrultuda olmadığını gösterir. Ortakların ders kitabı basma imtiyazları bulunmazken kütüphanelerinin faaliyet sahasını ise ağırlıklı ders kitabı satmak ve dağıtmak olarak belirler ve genel istifadeye uygun tahsil kitapları da barındırırlar. Kataloğun en dikkat çeken özelliği ise Osmanlı eğitiminde yaşanan değişimlerin yarattığı yeni çalışma alanlarına bakış açılarını göstermesidir. Merkez ve taşradaki imkân ve fırsatları kıyas eden ortaklar, eğitimde fırsat eşitsizliğine atıf yaparak bunu gidermek için üstlendikleri misyonu açıklarlar ve kataloğun rehber niteliğinde olduğunu belirtirler:

Mekâtib-i âliye'ye mâlik olan büyük şehirlerde tahsil-i maârif için vesâit mevcut olduğu gibi kendi kendine tahsil ile uğraşmak isteyenler dahi kolaylıkla çare ve rehber bulabilirler. Halbuki taşraların hâli böyle olmayıp tahsile sa'y idenler ne yolda işe başlayacaklarını ve sonra ne cins kitab okuyacaklarını bilmezler. Bu defa aczleri kâriin-i kirâm hazıratına bir hizmet-i cüz'iyeye olmak üzere her sınıf ahaliye elverişli âsârlardan yüz elli kadarının mündericâtından dahi mâlûmat vererek işbu fihriste neşreyledik.⁵³

Ortaklar üstlendikleri bu misyon için taşradan yapılacak nakden ya da posta pulu ödemeli siparişleri mümkün olan en kısa sürede sağlayacaklarını belirtirlerken siparişlerden posta pulu ücreti almayacaklarını, taşradaki mekteplerin ihtiyaç duyduğu kitapları indirimli fiyat üzerinden hızlıca temin edeceklerini, İstanbul'da doğrudan kütüphanelerine müracaat edenlere de uygun indirimlerde bulunacaklarını dile getirirler. Kitapçılıkla uğraşmalarını ve böyle bir görev edinmelerinin nedenini, Osmanlı ülkesinde temel amacı "terakkî-i medeniyet ve saadet" olan ilim ve fününun gelişmekte olması, her nevi kitap ve risaleye öteden beri ihtiyaç varken bunların temininin bu devirde ayrı bir revaç bulması olarak açıklarlar.⁵⁴ Taşrada kitap dağıtımına aracılık etmek isteyenler için de arka kapakta "İhtar" başlığı altında bir duyuruya yer verirler, buna göre eserleri taşrada dağıtmak isteyen araçlar kendilerine güçlü bir kefil göstermelidirler. Bu isimlerle her üç ayda bir hesap görülmesi şartı da bulunmaktadır.

Öte yandan katalogdan ortakların kütüphanelerinde o tarihte en az kaç kitabın bulunduğu bilgisine erişilmektedir. "Tarih ve Fünun" başlığında yetmiş beş, "Fransızcadan Türkçeye Ders Kitapları" başlığında on bir, "Kanun ve Nizâmat" başlığında on iki, "Roman ve Hikâyeler" başlığında yirmi üç, "Tiyatrolar" başlığında ise otuz eser listelenmektedir. Toplamda yüz elli bir eser listelenmişken, adet bilgileri hesap edilince ortakların kütüphanesinde o dönem en az 302 nüsha eser olduğu anlaşılır. Kataloglarına verdikleri isme rağmen, bir ila yedi satır arasında tanıtılan listelenmiş kitapların büyük bir kısmı matbaa veya kütüphaneleri hesabına basılmış eserler değildir. Ortaklığın ikinci yılında yayımlanan katalogta kendi matbaalarında bastıkları eserler ile başka matbaalarda naşir sıfatıyla bastırdıkları eserler yüzde 33'lük bir yer kaplar. Geriye kalan kısım ise basım ve yayımında ilgileri bulunmayan, ağırlıklı Dikran Karabetyan, Mahmud Bey ve Artin Asaduryan matbaaları basımı olan, kütüphanelerinde sattıkları o dönem ilgi görmüş diğer eserlerdir.

Karabet ve Kasbar Matbaası'nın beş yıllık faaliyet süresinde toplamda 127 eser basıldı. 1885'te sekiz, 1886'da otuz yedi, 1887'de elli dört, 1888'de yirmi iki ve ortaklığın sona erip her ikisinin şahsi matbaalarını kuracakları yıl olan 1889'da ise altı eser basıldı.⁵⁵ Böylece yüzde 0,65'lik bir oranla on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı matbuatında en fazla eser basan yirmi üçüncü matbaa konumundaydı.⁵⁶ Basılan kitapların ağırlığı beşerî bilimlerde genel istifadeye uygun kitaplar veya edebî yönlü eserlerdir. Dini eser basma eğilimleri ise hiç yoktur, birkaç ahlak eseri dışında Ahmed Cevdet Paşa'nın Arapça yazdığı Kur'an tarihi risalesi olan *Hûlâsatü'l-beyan fî Telifi'l-Kur'an* dikkat çekmektedir. Nitelik ve içerik uygunluğu açısından ders kitabı olarak

53 *Karabet ve Kasbar'ın 25 Numaralı Kütübhanesi Hesabına Tab Olunan Kitapların Fihristidir* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 [1887]), 2.

54 *Ibid.*, 2.

55 Matbaadaki basım etkinliğinin tespitinde kullanılan kaynaklar ve takip edilen metodoloji, bir sonraki başlıkta Karabet Efendi'nin şahsi matbaasının basım etkinliği verilirken dipnotta ayrıntılı şekilde tartışılacaktır.

56 Günül Özlem Ayaydın Cebe, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" (doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009), 300.

132 kullanılmış genel nitelikli birkaç esere de tesadüf edilmektedir. Öte yandan Arapça olarak tek sayı çıkan *Sûk-ı Ukâz*, iki sayı çıkan *Pâyidâr*, birkaç matbaayla ortak basılan Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti yayını olan *Mizân*'ın ilk dönemi ve üç sayılık *Terakkî* gazetesi matbaadaki süreli yayının külliyatının tamamıdır.

Karabet ve Kasbar Matbaası'nda telif ve tercümeleri basılmış isimlerden öne çıkmış olanları üç ayrı kategoride değerlendirmek mümkündür. İlk kategori bu zaman diliminde ya da takip eden dönemlerde yüksek idari makam ve memuriyetlerde bulunmuş olanlardır. Bu isimler Ahmed Cevdet Paşa, Ziya Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Ahmed Muhtar Paşa, Diyarbekirli Said Paşa ve Mahmud Şevket Paşa'dan oluşur. Toplu listelemede bu isimlere ait eserler önemli bir yer işgal eder. Cevdet Paşa'nın altı eseri ile Ziya Paşa'nın dört ciltlik *Endülüs Tarihi* tercümesinin tekrar basımı 1887-1888 yıllarında burada gerçekleşir. Diyarbekirli Said Paşa'nın *Mir'âtü'l-İber* adlı dokuz ciltlik tarihi yekûnda önemli yer kaplarken İbrahim Hakkı Paşa'nın üç ciltlik *Târîh-i Umûmî*'si de burada basılır. İbrahim Hakkı Paşa takip eden yıllarda Karabet'in kuracağı şahsi matbaanın yayın çevresinde öne çıkacaktır. Öyle ki Karabet 1308 tarihli *Esâmî-i Kütübü*'nde onun yazarı olduğu eserleri oldukça detaylı olarak anlatır.⁵⁷ Meşrutiyet döneminin güçlü isimlerinden Mahmud Şevket Paşa ise muhtelif derleme kitapları ile askerî alandaki risalelerini Karabet'in şahsi matbaasında bastıracaktır.

Matbaanın eserlerini bastığı isimler arasında, muhtelif alanlardaki yayınlarıyla Mizancı Murad, Abdurrahman Şeref, Necib Âsım, Ahmed İhsan, Ali Tevfik, Ömer Ferid [Kam], Hüseyin Remzi, Selanikli Tevfik, Ali Sedad, W. Wiesenthal, Kemal Paşazâde Said, Abdülhalim Memduh ve Fâik Reşad isimleri öne çıkar. Necib Âsım ve Ahmed İhsan birkaç tercüme eserle bu dönemde yer alırlarken, Mizancı Murad'ın *Târîh-i Umûmî*'sinin üçüncü cildinin ikinci basımı da burada gerçekleşir. Bu eserin özeti olan *Muhtasar Tarih-i Umûmî* de ileride Karabet'in naşirliğinde yayımlanacaktır. Karabet'in şahsi matbaasının yayın çevresinde de bu isimlerden Abdurrahman Şeref, Necib Âsım, Ali Tevfik ve Wiesenthal, ders kitaplarının hazırlanmasına verdikleri katkılarla dikkat çekerler.

Basım etkinliğinin edebî çevresinde Abdülhak Hâmid, Nâbizâde Nâzım, Nigâr Hanım, Muallim Nâci, Mehmed Celâl ve Ali Ferruh İbnürreşat isimleri yer alır. Nâbizâde Nâzım'ın *Yâdigârlarım* ve *Mini Mini yâhud Yine Heves*, Muallim Nâci'nin *Fürûzan*, Mehmed Celâl'in *Cemile*, *Orora* ve *Dehşet! Yahud Üç Mezar* adlı eserleri burada basılır. Tercüme eserler arasında ise Batı edebiyatı ve düşünürleri göze çarpar. Homer'in *İlyada*'sı Türkçede ilk defa burada basılır.⁵⁸ Naîm Fraşiri'nin tercümesinin kapağında Homer'in büstüne ait bir görsel yer alır. Kemal Paşazâde Said, Jean-Jacques Rousseau'ya ait bir eseri tenkitli bir şekilde *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemâlât-ı İlmiye* adıyla yayımlar. Ahmed Vefik Paşa, Alain-René Lesage'nin *L'Histoire de Gil Blas de Santillane* adlı eserini Fransızcadan Türkçeye *Cilbilas Santillani'nin Sergüzeşti* adıyla çevirirken, Halid Ziya, Alexandre Dumas Fils'in *Francillon*'undan uyarılma olan *Fürûzan*'ı burada yayımlar. Mehmed Fahri, Paul de Kock'tan *Lorantin yahud Saadet Yüzünden Felaket* adlı bir çeviriyle, Ahmed İhsan da Armand Lapuant'tan *Karnaval Cinayeti*'yle bu tercüme çevresine dahil olurlar. W. Wiesenthal ile Ali Ferruh İbnürreşat ise tercümeleri basılan diğer isimlerdir. Wiesenthal'ın 1232 sayfalık *Fransızcadan Türkçeye Cep Lûğatı* da yayının çeşitliliklerinin başka bir yönüdür.

Ortaklık dönemi Karabet'in entelektüel çevresinin hem genişlediği hem de çeşitlendiği bir aralıktır. Etrafındaki dünya ile çalışma ve rekabet hâlinde olduğu meslektaşlarıyla çatışma biçimlerine dair ilk anlatılar bu dönemdeki edebî yayıncılık etkinliğine rastlar. Özellikle Şair Nigâr Hanım ve Abdülhak Hâmid'in anlatımlarında Karabet'i akranlarından ayıştıran meziyetler belirgindir.

Karabet Efendi ilk defa bir kadın yazara ait eser basma deneyimini Şair Nigâr Hanım'ın *Efsûs* adlı eseriyile kazanacaktır. Nigâr Hanım'ın günlüklerinde ilk eserini yayımlatmak isteyen bir yazarın

57 Muhtelif tekrar baskılarını yaptığı *Muhtasar İslâm Tarihi* (Mehmed Azmi ile) bir buçuk sayfa tanıtılırken *Hukûk-ı İdâre* (2 cilt) bir sayfada tanıtılmaktadır. Bu da tanıtılan diğer eserlerle kıyas edildiğinde istisnai bir durum yaratır: *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 8-9, 17-18.

58 Bu basım, *İlyada*'nın Yunancadan Türkçeye ilk basımıdır. Düz yazı biçiminde sadece ilk kısmı yayımlanmıştır ve çevirmeni Fraşiri diğer kısımların da aralıklarla çevrileceği bilgisini verir. *İlyada*'nın ilk müterciminin ise sadece Hasan Âli Yücel'in tanıklığıyla Sâdullah Paşa olduğu söylenir, bu çeviri matbu biçimde yayımlanmamıştır: İsmail Habip Sevik, *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercüme Birinci Cild* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940), 64; Süheyla Yüksel, "Osmanlıdan Günümüze Kültür ve Dil Politikaları Çerçevesinde İlyada Tercümeleleri," *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40, no. 2 (2016): 25.

heyecan ve sabırsızlığı oldukça belirgindir. *Efsûs*'un (1887) ses getirecek bir eser olacağı düşüncesinde olan Karabet, bu kaynaktan ayrıntılarıyla takip edildiği üzere eserin ruhsatını yirmi bir günde alır ve iki buçuk aylık bir sürede basımını gerçekleştirir. Bu süreçte ortaklardan Kaspar Efendi'nin adının neredeyse hiç geçmiyor oluşu da dikkat çekicidir. Ona dükkânda tesadüf eden Nigâr Hanım, sadece eserinin göreceği ilgiden kendisini haberdar etmesi tembihinde bulunur.⁵⁹ *Efsûs II*'nin yayımlanma "macerası" da Karabet Efendi ile Ebüzziyâ Tevfik'in erken dönem yayıncılık hünerlerinin ayrışan yönlerini açığa vurur. Öyle ki Nigâr Hanım'dan eserlerinin basımını bizzat talep eden Ebüzziyâ Tevfik, ikinci kısmın basım hakkını almasına rağmen süreci geciktir ve dokuz ay geçmesine rağmen eseri yayımlayamaz. Nihayetinde *Efsûs II*'nin basım hakkı el değiştirir ve bir buçuk yıllık bir gecikmeyle 1890'da Ahter Matbaası'nda basılır.⁶⁰ Bütün bu süreç, özellikle Karabet'in yayıncısı olduğu *Efsûs I*, Osmanlı edebî çevrelerinde bir dönüşüme de işaret eder.⁶¹ Eserinin basımını hızlandırmak için babasının lisanından Karabet'e tezkire yazan Nigâr Hanım artık *erkek referansına* ihtiyaç hissetmeden yeni eserinin basımı için doğrudan Ebuzziya Tevfik gibi entelektüel bir yayıncıdan teklif alacak duruma gelir. Karabet ise ilk defa bir kadın yazarın eserini yayımlayarak iştirakçiliğine giriştiği Osmanlı yazınsal dünyasındaki bu dönüşüme katkı vermeye aralıklarla devam edecektir.

Abdülhak Hâmid'in Londra'daki bürokratik görevleri sırasında yazmış olduğu mektuplar Karabet'in merkezle ilişkisi, hızlı yayıncılık hüneri, kitapçı Arakel'le rekabeti, çalışma koşulları ve en önemlisi dönemin öne çıkan yazarlarına karşı edindiği güçlü pozisyonuna dair birçok ayrıntı sunar. Genellikle daha fazla teklif vereni tercih etme eğiliminde olan Hâmid'in Arakel ve Karabet arasında izlemeye çalıştığı denge, bir noktadan sonra Karabet lehine dönmektedir. Öyle ki *Bir Sefilenin Hasbîhâli*'nin Karabet ve Kasbar Matbaası'nda yayımlanmasına ilişkin rahatsızlığını dile getiren Arakel'e şöyle yanıt verir: "Arakel Efendi, *Sefile*'nin kendisine verilmediğine canı sıkılmış, yazıyor. Ben de cevaben Karabet'e verilmesi para için değil, müsaadeyi Karabet kolay istihsal ediyor da onun için kitabı ona vermek lâzım geldiğini ima eder yolda bir şey yazdım."⁶² Hâmid'in 1886'da Karabet'ten beklediği teklifler ise memleket özlemi çeken ve bu yüzden "konyak şehidi" olabileceğini düşünen yazar için hayati önem taşır. Ayda otuz lira tutacak kadar kitap yazabileceğini düşünen yazara Arakel'den böylesi bir vaat gelmezken, Karabet'in bu teklifi kabul edebileceğini düşünür ve kaderini onun tercihine bırakır:

Burada yazamıyorum. Orada yazarım. Benim için de bundan başka yol kalmadı. Karabet'e Arakel'den bahsetmeyerek bir suret-i mahremânede bunu sual et. İstanbul'a gittiğim takdirde ayda otuz lira tutacak kadar kitap yazarsam o parayı vermeğe taahhüt ettiğine dair, bana bir kâğıt gönderirse yani benimle böyle bir mukaveleye girişirse ben de buradan mezunen veya ma'zûlen kalkıp oraya gelirim.⁶³

Hâmid için Londra gibi "cennete benzer" bir yerden İstanbul'a ve yazma uğraşına dönme arzusunda onurlu bir yön vardır. Mektubunu "Karabet'e sen söylemezsen ben yazarım cevap bekliyorum" şeklinde bitirmektedir.⁶⁴ Oldukça kuvvetli olan bu arzusu için Karabet'ten teminat beklerken, yazarın *Divâneliklerim yahut Belde, Ölü ve Bunlar Odur* gibi eserlerinin naşirliğini ortağıyla beraber yapan Karabet bu teklife olumlu yaklaşmış değildir.

Her fırsatta kendisini daha kazançlı çıkaracak bir çalışma anlayışına sahip olan Karabet, emek-sermaye-yazarın kazancı bağlamında, *Bir Sefilenin Hasbîhâli*'nin basımı üzerinden Abdülhak Hâmid'in kızgın eleştirilerine de uğrar:

Gönderilen gazetelere, *Sefile*'ye teşekkür ederim. *Sefile*'yi Maarif düzmemiş ama müretipler bozmuş. Bir de Karabet Efendi hilekârlığından beyitleri mısra mısra yazmayıp da beyit beyit basmış, yani her bir beyit iki satır olmak lâzım gelirken bir satır teşkil ediyor. Aklınca bundan kâr edecek fakat ayıptır. Benim hesabıma eğer size dokuz lira teslim

59 Nigâr Hanım, *Günlük (24 Ocak 1887 - 14 Nisan 1890)*, haz. Zeynep Berktaş (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 83, 87, 91, 93, 95, 117, 142, 202 [aşlı *Jurnalım I-III. Defter* (12 Kânûnisânî 1302 - 30 Kânûnuevvel 1303) içinde].

60 Nazan Bekiroğlu, "Efsûs'un İlkinci Kısmı, Ebuzziya Tevfik ve Bir Yayıncılık Macerası," *Dergâh*, no. 50 (1994): 7-8

61 Hüsnüye Koç, "Nigâr Hanım'ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Dönemi'nde Kadın Özneyi Yazmak" (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019), 106-107; Nazan Bekiroğlu, *Şâir Nigâr Hanım* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 273.

62 Abdülhak Hâmid, *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, haz. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995), 2:781-782.

63 Ibid., 1:379-380.

64 Ibid., 1:380.

ettiyse altı lira daha vermesi icap eder, çünkü kitap adam gibi basılırsa iki tertip daha olurdu. Bunu kendisine söyle de birkaç altın daha olsun al. Yoksa bir daha eser yollamam. *Garam*'ı ne yapacaklar? Onun, basılacak olursa bu vechile basılmasına razı değilim.⁶⁵

Burada dikkat çeken bir başka şey, Hâmid'in 1876'da yazdığı *Garam*'ı, *Bir Sefîlenin Hasbîhâli*'nden hemen sonra 1886'da yayımlaması için Karabet'e vermekte tereddüt içinde olmasıdır. *Garam*'ın otuz yedi yıl sonra, 1923'te yayımlanması dikkate alındığında, Hâmid'in teklifini kabule yanaşmayan Karabet, yazarın edebî hayatında önemli bir boşluk yaratmış olmalıdır. Öyle ki İstanbul'a gönderdiği birkaç eserini yayımlatamayan Hâmid, edebî etkinliği ile merkezin dikkatini üzerine çekmiş gözükmetedir ve bu sebeple yüksek bürokratik görevlerinden el çektirilir. Kısa bir süre sonra rütbeleri yükseltilerek eser yayımlamaması koşuluyla tekrar Londra'ya gönderilecek, 1908'e kadar bu koşullara sadık kalacaktır.⁶⁶ Bu da gösteriyor ki Karabet Abdülhak Hâmid'in teklifine farklı yaklaşmış olsaydı yazarın külliyatı bugün daha geniş olabilirdi. Hâmid, Karabet'in vermediği geçim teminatının bizzat merkez tarafından sağlanmasıyla 1886-1908 yılları arasında yayımlanmış edebî bir eseri olmadan geçirdi. Bu yıllarda yayımlatamadığı eserleri ile yeni ürünlerini ağırlıklı Matbaa-i Âmir'e bastırıldı.

Karabet ve Kaspar'ın ortaklıkları 27 Ocak 1889'da son buldu, ikisi de aynı yıl kendi adlarını taşıyan matbaa ve kütüphanelerini kurdular. Ortaklığın sona erışı *Tarik* gazetesinde şöyle duyuruldu:

Bâbüli Caddesinde yirmi beş numarada kâin Karabet ve Kaspar unvanlı şirketimizin nâmına mensub matbaa ve kütüphâneneden dolayı beynimizde mün'akid olan şirket fesh edilmiş olduğundan kütüphânemizde emaneten kitap bırakmış, gazete ve kitap ve resâil ve sâireye abone yazılmış ve matbaamız için kağıt, mürekkep, hurufât ve ikrazâtından bir güne muamelât ve hesapları bulunmuş olan zevâtın iş bu Kânun-i sâninin otuzuncu gününe kadar 25 numarolu kütüphâneyi bi't teşrif ve kat'iyen rü'yet ve fasl'ı muhasebat eylemelerini suret-i kat'iyede ihtar ve rica eyleriz.

Fi 15 Kanun-ı sâni sene 304

Bâbüli Caddesinde 23 ve 25 numarolu matbaa ve kütüphâne ve mücellidhâne sahibi Kaspar Bâbüli Caddesinde matbaa ve kütüphâne sahibi Karabet⁶⁷

Ortaklığın sona ermesinin ana nedenlerinden biri Karabet ve Kaspar arasında belirgin olan mizaç ve tecrübe farklılıklarıdır. Eserlerinin basım süreçlerine dair anlatılarında Nigâr Hanım ile Abdülhak Hâmid'in Kaspar'ı anmamaları ve ikilinin tek muhatabının Karabet olduğu dikkate alındığında, ortaklığın eşitler arası bir ilişki biçimi olmasına rağmen kamusal görünürlükte Karabet'in ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Kaspar'ın İstanbul'a Karabet'e göre geç gelişi ve geldiği dönemde Karabet'in beş yıllık kütüphane sahibi olması bu alanda aralarındaki tecrübe farklılığını açığa vurduğu gibi etkili veyahut görünür olma hallerinin de belirleyicisidir. Kurdukları eşitler arası ilişkide Kaspar'ın da güçlü olduğu alanlar vardı. Kardeşleri Kırkor Faik ve Ohannes Ferid'i İstanbul'a getirterek müvezzilikle işe başlatması ve ikilinin Asır ve Vatan kütüphanelerini kurmalarına vesile olması bunu destekler. Ortakların bu kütüphanelere ait kitap dizilerini sattıkları ve kitap basımında iş birliği yaptıkları görülmektedir. Dolayısıyla Kaspar Efendi de beş yıllık deneyim sonrasında kardeşleriyle beraber matbuat âleminde daha güçlü bir pozisyon elde edebileceğini düşünmüş olabilir.

Ortaklığın sona erişinde bir diğer neden ikilinin Osmanlı matbuatında farklı fırsat görmeleridir. 1889 sonrasında Karabet'in ders kitabı basmaya yöneldiği, Kaspar'ın ise ortaklık dönemi basım çeşitliliğini sürdürdüğü ya da sürdürmek durumunda kaldığı açıktır. Bu durum katalog yayımlama gereksinimleri için de temel olmuş durumdadır. Arakel'den sonra en çok katalog yayımlayan isimlerden biri de Kaspar'dır, ölümüne değin dört katalog yayımlarken, en erken 1890 tarihli (SÖ 10308). Karabet ise üretim biçimindeki farklılık nedeniyle katalog yayımlamaya bu seviyede bir gereksinim duymaz. Karabet'in *Esâmî-i Kütübü*'nde (1891) "Zeyli Fihrist" başlığı altında düştüğü not ise ortaklar arasındaki soğuk ilişkiyi açığa vurur niteliktedir:

⁶⁵ Ibid., 1:392.

⁶⁶ İnci Enginün, "Abdülhak Hâmid Tarhan," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988) 1: 207.

⁶⁷ Meliha Yetkin, "Osmanlı Basımında Yüzyıl Önce Bu Ay," *Tarih ve Toplum* 11, no. 62 (Şubat 1989): 70.

Zirde esâmisi münderic olan kitaplar şimdiki matbaa-i âcizânemin küşadından evvel başkalarıyla müştereken tab ve neşr edilmişdi. Rûfekâ-yı acizânemden bazıları muahharan neşr eyledikleri fihristlerde iş bu cihet iştiraki nazar-ı dikkate alınıyor kitab-ı mezkûre hakkında sırf kendi malları imiş gibi tafsilât virdiklerinden bu babda arz-ı izâhâtdan bendenizi müstağni bırakmışlardır. Min cihet istifâdesi bendenize de âid olan hizmetimden dolayı rûfeka-yı mûmâileyhe beyan-ı teşekkür eder ve kitabhane-i acizânemde kayıtlı bulunan iş bu âsâr hakkında tafsilat itâsından sarf-ı nazarla esâmîlerini zikr ile iktifâ eylerim.⁶⁸

Karabet'in geçmiş yıllardaki emeklerine sahip çıkma gayretinde Kaspar'ın adını anmıyor oluşu, kendi katalogunda Karabet'in adını anmayan Kaspar'a öfkeli bir yanıtıdır. Rekabetlerinin ilerleyen dönemlerde nasıl seyrettiğine dair bilgi eksikliği bulunmaktadır ancak etkileşimlerine dair ipuçları ortak bastıkları birkaç kitaptan görülebilir. Örneğin, ortaklık döneminde bastıkları Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmaniye*'sinin 1894 yılında Karabet Matbaası'ndaki beşinci basımının künyesinde ikilinin adı beraber geçer ve benzeri tekrar baskı kayıtlarına da rastlanır. Kısa süren bir ömre rağmen Karabet gibi oldukça çalışkan bir matbaacı olan Kaspar Efendi ve onun faaliyetleri hakkında daha ileri çalışmalara ihtiyaç bulunuyor. Kaspar'ın kardeşlerinin kitapçılık faaliyetleri de aydınlatılmış değildir, bu nedenle onların da Karabet'le olan ilişkileri bilinmezliğini sürdürmektedir.⁶⁹

Karabet Matbaası Dönemi

Karabet'in Osmanlı matbuatına katkılarının üçüncü safhası, ortaklığın sona ermesiyle beraber 1889'da kendi adına yeniden matbaa ve kütüphane kurmasıyla başlar ve ölümüne değin sürer. Osmanlı matbuat dünyasında tespit ettiği boşlukları doldurma öngörüsüne sahip olan Karabet, bu dönemde motivasyonunu bizzat bu bakış açısından alan yeni bir üretim faaliyetine geçti. Ticari ve düşünsel motivasyonlarını piyasanın beklentileriyle çakıştırmayla, yaşadığı zamanın içinde olmayı başaran girişimci bir insandı.

Karabet'in Osmanlı matbuatına katkılarının ilk iki dönemiyle bütünüyle ayrışan üçüncü dönem etkinliği, Osmanlı eğitim ve kültür dünyasındaki değişim ve ilerlemelerden bağımsız olarak şekillenmez. *Esâmî-i Kütübü*'nde yeni bir girişimde bulunmasını şöyle temellendirir:

Cülûs-u hümayûn şevket-makrûn-ı hazret-i tâcdârî yevm-i mes'ûdundan beri cemiyet-i Osmaniye'nin mazhar olduğu terakkiyât hakikaten eslâfa gıpta bahş olacak bir derecedir. İş bu terakkiyât-ı cümlesinden olarak ulûm ve maârif hususunda da mühim mesafeler kat olunmuş ve mekâtib-i rüşdiyye ve âliyenin ve sâir hususî tedrişhânelerin teksiriyle erbâb-ı mütâlâanın âsâr-ı cediyeyi takdire muktedir zevâtın çoğalması sayesinde destekle tab' ve temsilden çıkan eserlerin mikdarı ve nisbeti de yevmen fe yevmen tezayüd eylemekte bulunmuşdur. Bundan on beş yirmi sene evveleri âsâr-ı münteşire ekseriyetle hikâye ve tiyatro kitaplarından ibaret iken sâye-i maârif ile hazreti şehriyaride açılan mekâtib-i âliyenin tedrisat-ı ilmiyesi semeresi olarak eylevm nice ciddi eserler vücuda getirilmiştir.⁷⁰

Yaygın eğitimin basılı materyale dayandığı bir aralıkta elde ettiği imtiyazlarıyla kabuğunu kıran Karabet, birkaç sene içinde iptidai, rüştiye ve idadi okulları için ders kitabı basma ve dağıtma hakkını elde ederek "Umûm Mekâtib-i Askeriye ve Mülkiye-i Şahane Kitabcısı" oldu ve Osmanlı matbuatında çok güçlü bir pozisyon elde etti. Ders kitaplarının hazırlanması ve dağıtımında uzmanlaşıp elde ettiği imtiyazlarını en üst seviyede kullandı. Bir yandan da 1891'de *Mekteb ve Resimli Gazete* gibi uzun süreli yayınları çıkarmaya başladı. Özellikle Osmanlı okuryazarlarına yeni bir okuma deneyimi sunan *Resimli Gazete*, 1890'larda Osmanlı'da resimli dergilerin altın çağını başlatacak yayınlar arasındaydı.⁷¹ Faaliyetlerini büyütmesinde Avrupa'dan ithal ettirdiği matbaa aletleri ile yenilemiş olduğu matbaa hurufatının etkisi vardı. Böylece "eskisinden daha nefis surette tab'ı âsâra başladığı" düşüncesindeydi.⁷² Hizmetleriyle Osmanlı merkezi tarafından 1889-1895 yılları arasında birçok nişan ve madalya ile ödüllendirilmesi ve 1893'te Chicago Fuarı'nda yayıncılık alanında altın madalyaya layık görülmesinden

68 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 35-36.

69 Kayseryan kardeşler hakkında sınırlı bir okuma için bkz. "Babiâlinin eski kitapçıları," 3-4; Teotig, *Baskı ve Harf*, 152-153.

70 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 2-3.

71 Ahmet A. Ersoy, "Ottomans and the Kodak Galaxy: Archiving Everyday Life and Historical Space in Ottoman Illustrated Journals," *History of Photography* 40, no. 3 (2016): 336, doi.org/10.1080/03087298.2016.1215401.

72 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 3.

A POINTED DIALOGUE.

The Standing of President Harrison With Howard County Republicans.

The Cincinnati Commercial Gazette of Saturday, August 8, through its regular correspondence, contains an interview with John E. Moore, of this city, the following being the principal utterances of Mr. Moore, as quoted in that paper:

"Republicans over this way," said Mr. Moore, "have never admitted the overbearing intellectual stature of Mr. Harrison. There was a striking contrast in the estimate in which our people held Harrison and Morton. The latter, in his day, often came here to speak. He would always talk to all the men that could get within hearing distance. After he had made one of his masterly statements and arguments and had gone away, the sense of vacancy, of emptiness, of the loss of something that could not be replaced, was almost oppressive. Then Harrison has been here occasionally, and has made some great speeches, but things seemed to go on after he left pretty much as before he came. He was never able to touch the chord that Morton did simply with his marvelous power of statement. Next to Morton our people have admired Blaine, and, as I have already told you, they are for him. General Harrison well knows and understands this attitude toward him of Howard county Republicans. I remember that, a couple of months after his nomination at Chicago, our people chartered a train, as they did from every other part of the State, and went to Indianapolis to pay their respects. We were a little late in going, but we took a big crowd and there was no lack of enthusiasm. I remember General Harrison's first sentence as he acknowledged the honor of the visit. 'I take this as an indication,' said he, 'that the Republicans of Howard county have finally ratified the action of the Republican National Convention.' Notwithstanding this somewhat ungracious fling our people came home and went to work and rolled up for Harrison a majority of 1,402, which is the largest ever given to a Republican candidate by Howard county."

The remarks of Mr. Moore have had the effect of calling out a written statement in the Commercial Gazette, of Tuesday, under the heading, "Harrison in Indiana. The President is highly esteemed by Howard county Republicans." The latter communication is as follows.

KOKOMO, IND., August 10.

To the Editor of the Commercial Gazette:

The interview of John E. Moore, as reported in Saturday's issue, may cause some to think that there is strong opposition to President Harrison and his administration among Howard county Republicans. Mr. Harrison as a candidate was warmly supported in this county. As president, his administration has been a matter of gratification to his personal friends and great satisfaction to Republicans generally. The only opposition that Mr. Harrison as a candidate ever met with in this county resulted from personal disappointment, which reached very little beyond Mr. Moore and his law partner, Mr. Garrigus.

The Republicans in this part recognize in Mr. Harrison a man of spotless character, of wide ability, possessing in a high degree all the qualities which have thus far made him the peer of any President this country has ever had. If he were renominated to-day for re-election he would have unanimous and willing support from the entire party in this county, barring possibly a very few disappointed politicians. The words spoken by Mr. Harrison on the occasion of the visiting delegation, and which Mr. Moore took so seriously, were spoken in good humor, as Mr. H. fully understood at the time that the county was almost unanimously in favor of his nomination, and had ratified it as soon as it was made.

Mr. Moore, it seems, was the only one in that vast delegation that did not understand the meaning intended to be conveyed by that remark. Until now no one was ever heard to even hint that Mr. Harrison's remarks on that occasion could be construed into insult or disrespect to the Republicans of this county. On the return trip, and afterwards, his speech was highly praised by all who heard it, and it has been left for Mr. Moore, some three years after its utterance, to twist from it a meaning which was clearly never intended.

The Latest Swindle.

A trick is being skillfully worked in Hancock county. Two men rep-

AN EDITOR'S LIFE IN TURKEY.

It is the Subject of Some Very Queer Restrictions.

Twenty years ago there were but about four newspapers published in Constantinople. Today there are twenty dailies, three monthlies, ten weeklies, two tri-weeklies and two bi-weekly papers, and these are published in almost as many languages. The Saadet, The Tarik, The Terjuman Hakikat, and The Gazette Illustrée are the principal ones printed in the Turkish language. The Tarik is the government organ, and is published in the Grand Rue de la Sublime Porte in Stamboul. The Saadet and Terjuman Hakikat make some pretensions to literature. The Gazette Illustrée is the first illustrated paper in the Turkish language and is published in the sultan's own printing house under the direction of Garabed Effendi.

Garabed Keshishian Effendi is an Armenian and was born in Casaria, Cappadocia, and has given twenty years of his life to compiling and writing school books for use in the royal schools. The sultan established the printing house and library for this purpose, and Garabed Effendi undertook its management, and after a short time established this paper, which is a neat sixteen page sheet, with the title page on the back as we regard it, and the advertisements, etc., on what would be our first page.

For his tireless labors in the cause of education Garabed Effendi was decorated with the order of the Mevdjidié, and is much esteemed by the sultan for his scholarly attainments. He is also at the head of the whole educational library and printing house.

It is apparently a difficult matter to produce good pictures in that country, as all the illustrations published so far are simply horrible, but they may improve in time.

GARABED KESHISHIAN EFFENDI.

There are a great many Turks and Turkish women who have considerable poetic ability, and the advance in journalism gives them an opportunity to publish their works, but among that nation literature pure and simple is in an embryo state. How much of this is due to the many dangers of saying something that would bring the writer under the displeasure of the government is not known.

A few of the rules which govern journalism are given here, which show how many restrictions are placed upon journalistic enterprise there.

Art. 3. Do not publish scientific or literary articles too long for completion in a single issue. Avoid notice "to be continued," which causes uncomfortable tension of mind.

Art. 4. Avoid blank spaces and suggestive dots in the body of an article. They tend to raise suppositions and disturb the tranquility of the reader's mind.

Art. 5. Avoid personalities. If anybody comes and tells you that a governor or deputy governor has been guilty of embezzlement, maladministration or any other blameworthy conduct, treat the charge as not proved and say nothing about it.

Art. 6. You are forbidden to publish petitions in which individuals or associations complain of acts of misgovernment and call the sultan's attention to them.

Art. 7. You are absolutely forbidden to publish a word about attempts on the lives of foreign sovereigns or acts of sedition in foreign countries, for it is not good that such things should be made known to our loyal and peaceful population.

Art. 8. You must not mention these regulations in the columns of your journal, because they might provoke criticism or draw unpleasant observations from ill conditioned minds.

How it is possible to observe these rules and make a paper is past the understanding of American journalists. Still it is done and, barring the pictures, Garabed Effendi makes a creditable journal.

How a Negro Got a Holiday.

A favorite name of the Virginia witch is Sally—due to the fact, probably, that one Sallie Slate achieved great fame in this region years ago through her infernal arts. She was guilty of many ugly tricks before she turned old Caesar—her neighbor's hired man—into a horse and went foraging upon his brawny back. He was a strange negro from Georgia. He had never heard of Sallie Slate.

But the very night he arrived at his new home he was visited by her, so he declared when daylight came. "Bress Gawd, massa," said he in relating his adventure, "an old 'cuman wit' red beard an a hump on her back came to me las' night. 'Git up,' she ses; an up I hopped. Den she straddled my back an I went a pain off seel as I never seen no hos do afore. She rode into a co'nfield, an we didn't stop for no fence, but trabbled up a shaft o' moonlight.

"She filled a yaller bag wit' co'n an den make me kerry off her an de co'n to a little house up yander, whar a whole yardful o' black cats meowed us a welcome. Den she gim me a slash wit' a black snake whip an ses 'scat,' an I tuck to my heels and paced home. Yoh can't 'voce' me to work to-day, massa; I se too fagged out."

Of course he was allowed a holiday. —Chicago News.

The Future of Storage Batteries.

There are few electrical appliances that elicit such widely varying opinions from electricians as the storage battery. Some stoutly hold that for traction purposes the accumulator will never be reduced to a commercial basis, while others just as emphatically maintain that it will inevitably be the almost universal source of power for city electric lines. Be this as it may, the storage battery will unquestionably come into general use for lighting in the near future.

As a reserve when the machinery breaks or is at rest, or as a regulator when running, it insures that the consumer is never left in the dark. Buildings have been known to have been lighted for five or six days by storage batteries, while for temporary lighting, for concerts, balls, etc., they form a convenient method of installing, at a short notice, the electric light, while dispensing with the noise of running machinery, accompanied by the ordinary amount of smoke and dirt. —New York Telegram.

The Spirit of English Football.

It is entertaining to listen to the observations of foreigners upon our national game of football. Here it seems as if our character was objectively epitomized. For a mere piece of leather to risk broken necks, heads and limbs in so reckless a manner! And yet if herein one does not discover a very direct descendant of the chivalrous craze of the Middle Ages, I doubt if any such descendant may still be said to exist. Our forefathers, several centuries back, do not, to us, seem very wise in their habit of going about fighting with each other on behalf of the black or the blue eyes of their lady loves. But they did it with the same zest, and probably got as much satisfaction out of it, as our modern fellow countrymen in the honor of winning their game. —All the Year Round.

The Duke's Way.

During the occupation of Paris by the allies in 1815 a French marshal shouldered an English colonel from the sidewalk into the street. Thereupon the Englishman, being forbidden by a general order of Wellington's to give a challenge to or accept one from a French officer, did what he considered the only thing left him—knocked the Frenchman down, and later refused him satisfaction in a duel. The latter then

Şekil 2: Karabet'in kamuoyuyla paylaşılmış ilk fotoğrafı. 1891'de Amerikan yerel basınında birçok defa yayımlanan fotoğrafında Mecidiye nişanı ile görülmekte ("An Editor's Life in Turkey," Kokomo Daily Gazette Tribune, 13 Ağustos 1891, 6).

iki sene önce, Amerikan yerel basınında birçok kez yer bulmuştu. Kısa bir hayat hikâyesi ve faaliyetlerine yer verilen bu haberle birlikte ilk defa bir fotoğrafı kamuoyu ile paylaşıldı (şek. 2). Devlet okullarının kitap tedarikçiliğini yapması ve *Resimli Gazete*'nin imtiyaz sahibi olması bu haberde öne çıkarıldı. Özellikle Osmanlı ülkesindeki katı yayıncılık kurallarına ve resimli yayıncılığın zor bir uğraş olmasına atıf yapılırken, Karabet'in buna rağmen *Resimli Gazete*'yi yayımlıyor oluşu övgüye değer bulundu.⁷³

Karabet Osmanlı kültür ve edebiyat kamusunda etkin bir figürdü ve Bâbüâlî Caddesi'ndeki dükkânı önemli bir mahfildi. Birçok kişi eserini yayımlaması için buraya geliyor ve onun çalışma koşullarını kabul ediyordu. Genç yeteneklere ve disiplinli çalışmaya önem veren Karabet'in keskin bir özelliği, telif ve tercüme sahiplerine imkânlar dahilinde en az miktarı teklif etmesiydi. İlk eserini yayımlatmak isteyen ya da edebiyat ve matbuat sahasına girmeye hevesli olan kişiler bu şartları kabul edip Karabet'in eli sıkılığını deneyimlerken, yayımlanan ilk eserin heyecanının getirdiği tatmin onlar için daha ağır basıyordu. Döneme ait hatıralarda bu "ilk heyecanı" ve Karabet'in çalışma biçiminden örnekleri görmek mümkündür. Ahmed İhsan ilk tercümesi Jules Verne'in *Seksen Günde Devriâlem*'ini Karabet Matbaası'nda bastırırken, Mehmet Ali Aynî ise Mülkiye'de son sınıftayken ilk eserinin her bir formasını Karabet'e birer altına sattığını ve toplamda yirmi bir forma teslim etmesine rağmen Karabet'in yalnızca sekiz forma için ödeme yapmasına öfkesini dile getirir, bununla beraber bu sekiz altın hayatında kazandığı ilk para olmasından ötürü onu oldukça sevindirmiştir.⁷⁴ Karabet'in öznesi olduğu benzer ücret kırmalarını daha önce Abdülhak Hâmid gibi isimlerin de deneyimlediği düşünülünce, Karabet'in çalışma biçimi iyice açığa çıkmaktadır. Öğrencilik yıllarında çeviri işleriyle Karabet'le daha samimi bir ilişki kuran, *Mekteb* dergisinde parasız çalışarak birçok içerik üreten ve böylece matbuat hayatına adım atan Hüseyin Cahid de benzer bir deneyimini anlatır ve kurnaz bir adam olarak nitelediği Karabet'ten para almanın çok zor olduğunu ekler.⁷⁵

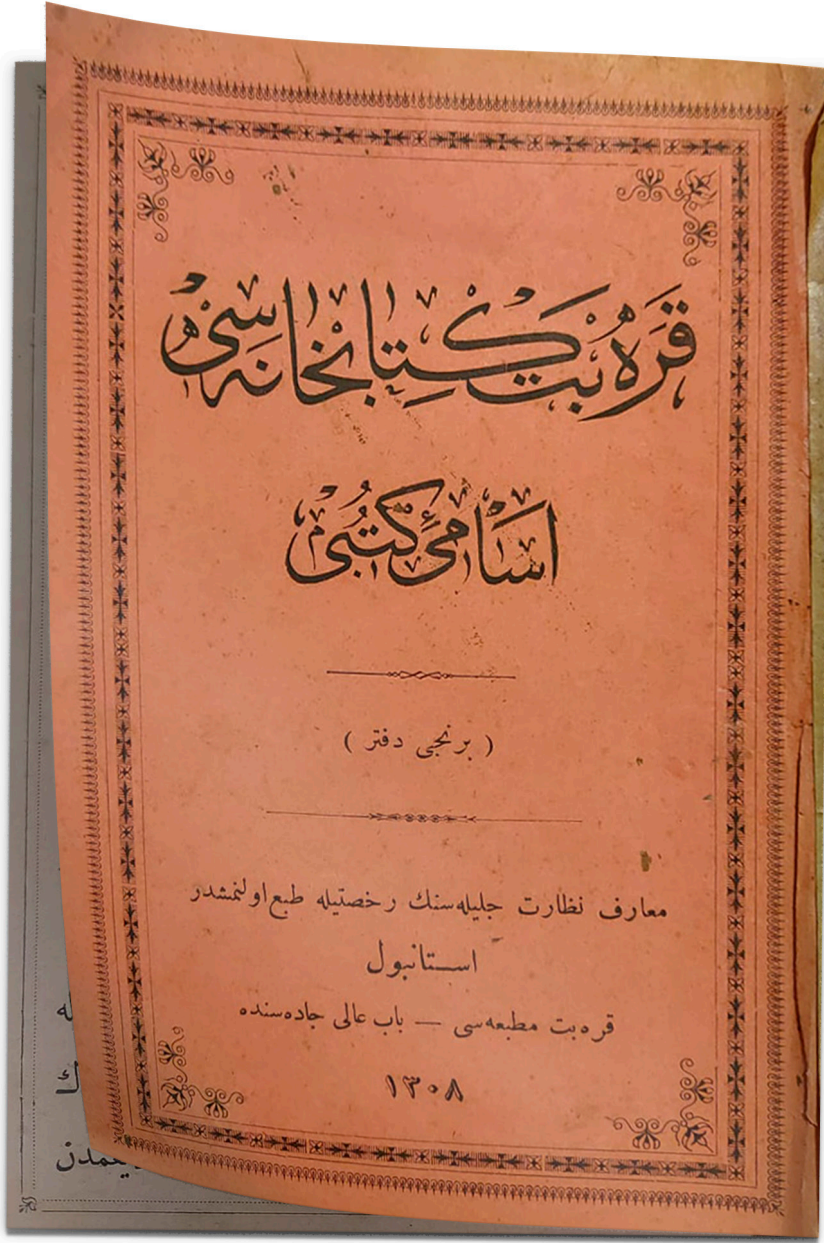
Karabet Efendi 1308'de (1891) *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü* adlı kataloğunu yayımladı (şek. 3). Bu tarihten sonra katalog yayımladığına dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Kırk sekiz sayfadan oluşan katalogun en dikkat çeken özelliği, önceki kısımda aktarıldığı üzere, kataloğunu yayımladığı tarihe kadar olan süreçte Osmanlı matbuatına yaptığı katkılara sahip çıkmasıdır. Oldukça sade bir editoryal biçimi tercih etmesi ve aynı dönemde yayımlanan diğer kataloglara göre daha büyük bir punto kullanması da katalogun ayrılan özelliklerindedir. Karabet, katalogunun mukaddimesinde faaliyet göstereceği alanı açıkça beyan ederek, mektep kitaplarının basım ve dağıtımında kütüphanesinin merkez olduğunu açıklar. Ardından sayfa altıdan yirmi yediye kadar olan aralıkta, matbaasında bir sene zarfında bastığı yirmi beş eseri etraflıca ele alır. Bunu takip eden sekiz sayfadaki kitap tanıtları daha kısadır, burada listelediği on iki eseri "daha evvel edindiğim eserler," diye niteler. Bu kısmı "Zeyl-i Fihrist" takip eder, burada otuz altı ile kırk altı sayfaları arasında, on dört ayrı başlıkta yüz altmış beş eseri listelemektedir.⁷⁶ Bu eserlerin çoğu ortaklık döneminde ürettikleridir, dağıtım yeri kendi kütüphanesi olan eserlere de yer verir. Kırk altıncı sayfada katalogun tertibinden sonra matbaasında bastığı on bir eseri, sonraki sayfada "Der-dest tab bulunan" (hazırlanmakta olan) yirmi eseri ekler. Yaptığı bu ilaveler, katalogunun kapağındaki tarih (1308) ile künyedeki tarihin (1307) birbirini tutmamasına da neden olur. Son olarak sayfa kırk sekizdeki "İhtar-ı Mahsus" kısmında, "Mekâtibin tevziğ mükâfâtı için arzu olunduğu vechle kitablar teclid edildiği gibi imtiyaz, taltifât, tahsin, âferin ve mükâfat ve rik'alarıyla kartvizitler dahi tab' olunur," yazılıdır. Bunu "Avrupa'dan mahsûsen celb idilen matbaa edevâtıyla mürekkebin ve melasın enva'ı matbaamızda ehven fiatıyla fûruht idilmektedir," notu izler. Toplamda iki yüz otuz üç eserin listelendiği katalogun arka kapağında "Taşradan vuku bulacak sipârişata nakliye ücreti alınmaz," yazılıdır.

73 "An Editor's Life in Turkey," *New Albany Daily Ledger*, 13 Ağustos 1891, 6. Bu haberin 13 Ağustos 1891'den 11 Eylül 1891'e kadar Indiana, Illinois, Missouri, Kansas ve Michigan eyaletlerinde aynı başlık ve içerikle, sadece birinde resimsiz olarak, toplamda sekiz yerel gazetede yayımlandığı tespit edildi.

74 Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1923)*, c. 1 (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi, 1931), 27; Mehmet Ali Aynî, *Canlı Tarihler II: Mehmet Ali Aynî Hatıraları* (İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1945), 12.

75 Yalçın, *Edebî Hatıralar*, 52-58.

76 Bu başlık altında listelenmiş eserlerin dağılımı şöyledir: Tarih Dair: 6; Coğrafyaya Dair: 3; Ulûm ve Nafia'ya Dair: 16; Riyâziyata Dair: 5; Kanun ve Nizâmata Dair: 23; Edebiyata Dair: 21; Arabiyata Dair: 8; Risale-i Mevkûte ve Mecmualar: 6; Fransızca Türkçe Ders Kitapları: 13; Mütferrika: 18; Şarkılar: 1; Romanlar ve Hikâyeler: 17; Tiyatroya Dair: 10; Temeşadaki Tiyatrolar: 18.

Şekil 3: Karabet Kitabhânesi
Esâmî-i Kütübî, 1308 [1891].

Karabet için eserlerini bastığı yazarların aldıkları ödül ve takdirler ile yer ettikleri kamusal pozisyonlar, matbaasında bastığı eserlerin “hüsn-ü tertibi için” bir “delil” niteliğindedir. Bu nedenle yazarların meslek ve konuları itibarıyla ne kadar yetkin ve mümtaz olduklarını yazar ve hocalık yaptıkları mektepleri belirtme gereği duyar. Sayfa sayısının kitap fiyatlarında tek başına etkili olmadığını gösteren kataloğunda, “umumun faidesi” için bazı kitaplara ucuz fiyat verdiğini yazar. Tıpkı on sekizinci yüzyıl Avrupa dergilerindeki kitap reklamlarında olduğu gibi⁷⁷ bazı eserlerin tanıtımında “Nefis kağıd üzerine tab’ olundu” ifadesini kullanır. “Kitaphanenizi tezyin edecektir” ve “nefis surette tab’ oldu” ifadeleriyle de kitapları pazarlamaya

77 Robert Darnton, “What is the History of Books? Revisited,” *Modern Intellectual History* 4, no. 3 (2007): 498, doi.org/10.1017/S1479244307001370.

çalışmakta, piyasada bulunmaz bir kitabı basmışsa mutlak surette belirtmektedir.⁷⁸ Kitapların içeriği, seviyesi ve biçimine ilişkin verdiği bilgiler haricinde, basım süreçleri hakkında verdiği detaylı bilgilerden katalogu bizzat kendisinin hazırladığı anlaşılmaktadır.

Karabet'in girişimciliği, ticari zekâsı ve merkeze karşı mizaçgir olan tutumuyla Osmanlı ülkesinde askerî ve mülki okulların baş kitapçısı olması, Osmanlı matbuat kapitalizminde bütünüyle bir tekelleşmedir. Bu görüşü Teotig'e atfen söyleyen ilk kişi Yervant Gomidas Çark'tır, Osmanlı matbuat kapitalizmi üzerine çalışması olan İrvin Cemil Schick ise Çark'ın tekelleşme yönündeki görüşünün abartılı olduğu düşüncesindedir.⁷⁹ Schick burada yanılmaktadır. Karabet'in sadece 1891 tarihli katalogu yayımlanmış olduğunun bilinmesi, yani Arakel ve Kaspar gibi akranlarına nazaran daha az katalog yayımlama ihtiyacı gütmesi bile onun faaliyet çevresini açığa vurur ve akranlarından ayrıştığı noktanın ders kitabı piyasasında tekelleşme olduğunu gösterir. Öyle ki akranları gibi değişen kültür ve edebiyat piyasası koşullarına uyum sağlamak Karabet için her zaman öncelikli değildi. Onun en büyük müşterisi, devletin ta kendisiydi. *Esâmî-i Kütübü'*nde de belirttiği gibi, eskiden kitap piyasası tiyatro ve hikâye kitapları üzerine kuruluyken artık eğitimde yaşanan değişim ve II. Abdülhamid döneminde mektep sayısının yaklaşık on bini bulmasıyla beraber yayıncılıkta yeni ve canlı bir faaliyet sahası doğmuştu.⁸⁰ Mektep kütüphanelerine kitap temini de devletin gayret gösterdiği bir alandı.⁸¹ Dolayısıyla Karabet'in uzunca bir süre tek önceliği, ciddi bir sirkülasyona sahip olan ders kitaplarının hazırlanması, basımı ve dağıtımındı. Bu nedenle tüketicisi ve tüketilen metası sabit olan bir alanda üretim yapan Karabet'in, oldukça masraflı olan ve aralıklarla güncel tutulması gereken kataloglama işinde pek gözükmüyor oluşu, üretim alanındaki tekel pozisyonu nedeniyle böyle bir gereksinime ihtiyaç duymuyor oluşuyla açıklanabilir. Arakel ve Kaspar'ın hissettiği rekabet ortamından hareketle daha fazla katalog yayımlanmış olması ise benzeri bir tekelleşmede Karabet gibi bütünüyle yer almayışlarıyla ve kendilerine alan yaratma çabalarıyla açıklanabilir.⁸² Arakel ve Kayseryan kardeşlerinin yayımladıkları kitap kataloglarında bu durum oldukça görünürdür. Mektepler için kitap dizileri hazırlayan ancak resmi ders kitabı üretiminde sınırlı bir faaliyet gösterebilen Karabet'in rakipleri bir durumdan epey etkilenip, yayımladıkları kataloglarda kütüphanelerinde "sattıkları" ders kitapları için geniş bir yer ayırmak durumunda kalıyorlardı.⁸³ Karabet ise, rakiplerinin kitap listelemekle yetindiği ders kitabı piyasası için elde ettiği imtiyazları sayesinde doğrudan "üretim" yapıyordu.

Karabet Efendi 1889–1910 arasında toplamda 406 tekil eser bastı (şek. 4). Bu eserlerden sekisen altısına ait en az bir tekrar baskı kaydı da vardır ve tekrar baskıların sayısı 157'dir.⁸⁴ Tekil

78 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 6–27.

79 İrvin Cemil Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 31, no. 1 (2011): 200, doi.org/10.1215/1089201X-2010-067.

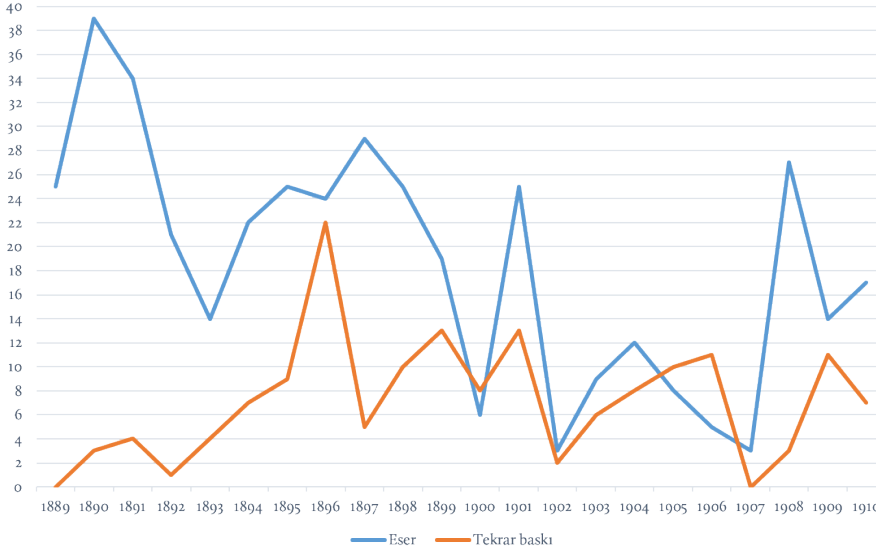
80 Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2002), 99; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 164.

81 İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 391.

82 İlk bibliyograf kitapçı olan Arakel'in kataloglama uğraşında entelektüel bir yön vardır ve yaşadığı zamanın ötesinde işler yapmıştır. Ancak Johann Strauss'un dönemi ele alan kapsamlı makalesinden (Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri," 10) bu yana diğer kitapçıların Arakel'i özenerek katalog yayımladığı düşüncesi yaygın bir tekrar hâline gelmiştir. Bu eğilim, Osmanlı kitapçıların farklı üretim biçimlerinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Arakel'in ilk kataloguyla diğer kitapçıların 1889 sonrasında yayımladıkları kataloglar arasında beş, altı senelik bir fark vardır.

83 Karabet'in yayımladığı katalogu ele almasa da Kayseryan kardeşler ve özellikle Arakel'in yayımladığı katalogları ele alan, eğitim reformuyla şekillen ders kitabı piyasasını katalog içerikleri üzerinden okuyan bir çalışma için bkz. Sinan Çetin, "Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884–1901" (yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 2010), 34–67, 70–77.

84 Şekil 4, Osmanlı'da faaliyet gösteren matbaaların basım etkinliklerinin tespitinde yeni bir metodoloji sunmaktadır. Özellikle tekrar baskıların tespit edilmesi benzer araştırmalarda ihmal edilmektedir. Benzer veri dökmeleri bütünüyle taranabilir olmasından dolayı Milli Kütüphane toplu derlemesi olan Kudret Emiroğlu ve İlker Mustafa İoşlu, haz., *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) 1584 - 1986* (Ankara: Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık, 2001. CD) kaynağına dayanır. Hâlihazırda Özege, BDK ve Milli Kütüphane kayıtlarını içeriyor düşüncesiyle sadece bu derlemeyi referans almak, şişirilmiş basım etkinliği verilerinin ortaya çıkmasının ana nedenidir. Bu kaynak birçok farklı katalogu içerdiği için yereldeki kataloglama farklılıkları (eser isimleri, Hicri-Rumi belirsizliği, sessiz harflerin okunuşları, fonetik benzerlikler nedeniyle hatalı tarihlendirmeler) mükerrer kayıtlara neden olmuştur. Dijital taranabilirliği olmayan Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1971–1979) külliyatının da kaynakçalarda yer alma farzına rağmen araştırmalardaki etkisi yüzeyel seviyededir. Bu araştırmada ise önceliklerin aksine her iki kaynak karşılaştırmalı bir şekilde tarandı, tekil eser ve tekrar baskılar ayrı ayrı verildi. Ayrıca Karabet'in 1889 sonrası ders kitabı basımına yönelmiş olması dikkate alınarak, aynı ada sahip olan ancak seviyelere göre içeriği farklı olan eserler ile bunların tekrar basımları ve aynı kitapların yeni müfredatlara uyarlanmış halleri tespit edilmeye çalışıldı. *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü (1891)*, çevirmici Özege koleksiyonu, Atatürk Kitaplığı, Milli Kütüphane Kâşif sistemi, İSAM, Marmara Üniversitesi ve Kongre Kütüphanesi kaynakları ile çeşitli kitap

Şekil 4: Karabet Matbaası'nın 1889-1910 yılları arasındaki asgari basım etkinliği.

kitapların çok büyük bir kısmı ile tekrar baskıların tamamına yakını mektep kitaplarıdır. Bu da bastığı kitapların Osmanlı eğitimindeki değişimlere paralel olarak ciddi bir sirkülasyona sahip olduğunu gösterir. Matbaası sadece 1889-1900 yılları arasındaki faaliyetleriyle dahi Osmanlı İmparatorluğu'nda en çok eser basan onuncu matbaadır.⁸⁵

Karabet dönemin yayımcılık alanında yaygın ihtiyaçlarını karşılamada en iyi şekilde hizmet vermeyi sağlayacak çalışma becerisine ve deneyimine sahip bir isimdi. Osmanlı bilim tarihi ile eğitim ve kültür literatüründe kayda değer birçok kişi, örneğin Abdurrahman Şeref, Sâlih Zeki, Necib Âsım, Ahmed Râsim, Fâik Reşad, İbrahim Aşki, Ali Tefik, Ali Rıza, Hasan Fuad Paşa, Mehmed Azmi, Mehmed İzzet ve İbrahim Hakki Paşa gibi isimler, onun mekteplere uygun ders kitabı temin etme sürecinin başlıca iştirakçileridir. Bu isimler, matbaasında telifli ve tercüme eserlerini en çok bastığı isimlerdir. Rıza Tefik ders kitaplarının meydana getirilmesi sürecinde Karabet'in en az müellifler kadar çalıştığını söyler ve "İşte bugün Salih Zeki Bey'in *Hikmet-i Tabiyye*'si ve deha bilmem kimin hendesi gibi en lâzım, en faydalı eserleri bu adamın bitmek bilmeyen gayretiyle vücuda gelmiştir denilebilir," yorumunda bulunur.⁸⁶

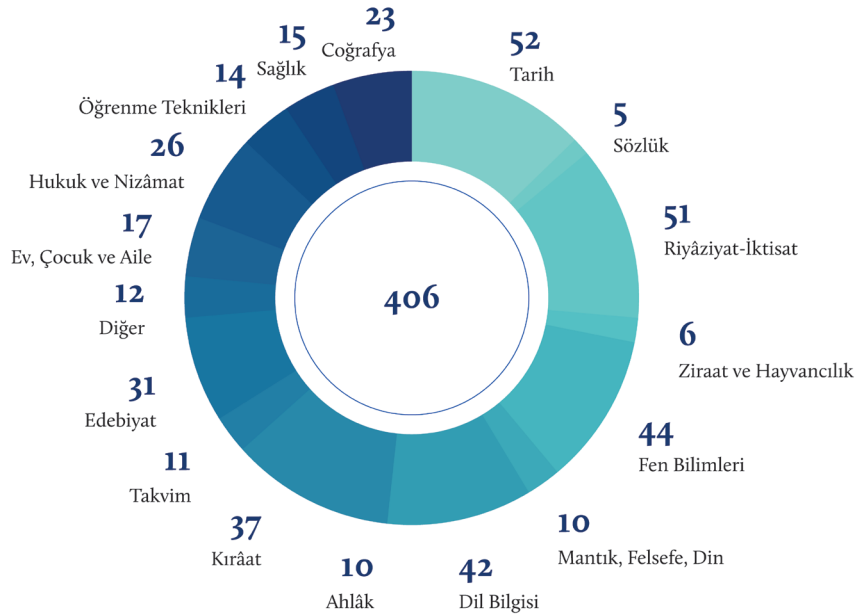
Karabet Matbaası'ndaki basım etkinliğinin çevresi şek. 5'te görülmektedir, buradaki tematik çerçeveye siyasi ve sosyokültürel manada dönemsel bir manzara sunmaktadır. Tarih kitaplarının çoğu mekteplerde okutulan genel nitelikte eserlerdir. Çeşitli İslâm tarihleri ile umumi tarihler içinde Osmanlı'nın himayeci konumlandırılışı dikkat çekerken 1908 sonrasında ise siyasi tarih kitapları artış gösterir. Edebiyat kitapları ile Mantık, Felsefe, Din kategorisindeki yayımlar, Karabet'in belirli bir tarihten sonra zorunlu olarak çeşitlendirdiği basım etkinliğinin birer parçasıdır. Aynı doğrultudaki Hukuk ve Nizâmat kategorisinde ise çeşitli kanun şerhleri ile ağırlıklı 1908 sonrasında görülen merkezi ve yerel yönetim nizamnameleri yer alır. Takvim kısmı, Mehmed İzzet'in hazırladığı saray takvimleridir. Sağlık kitaplarında tifo, frengi, kolera ve sünnet gibi konularda yazılmış eserler yer almakla beraber, Rıza Nur, Besim Ömer [Akalin] ve Celâleddin Muhtar [Özden] isimlerine rastlanmaktadır. Rıza Nur'un bazı kitapları ise Türkçe ve Fransızca olmak üzere iki dillidir. Dairenin genelinde mektep kitapları bütüne yakın bir yer kaplar. Basılan tekil eserler ile tekrar baskılarda, yeni müfredatların daha fazla okuma materyaline dayanması ve bu ihtiyacın devamlılık arz etmesinden dolayı Kıraat ve Dil Bilgisi kitaplarının yoğunluğu göze çarpar. Bu iki kısımda Necib Âsım, Ahmed Râsim ve Wiesenthale isimleri ön plandadır. Ahlak kitapları ile Ev, Çocuk, Aile kategorisindeki eserler içinde doğrudan kız çocuklarına hitap eden eserler oldukça fazladır.

satış siteleri ve internet müzayedelerin takibiyle de matbu kataloğlara girmeyen eserler tespit edildi.

⁸⁵ Cebe, "Etkileşimler, Değişimler Çeşitlilik," 300.

⁸⁶ Rıza Tefik, "Müteveffa Karabet Efendi," 235.

Şekil 5: Karabet Matbaası'nın 1889-1910 yılları arasındaki basım etkinliğinin konulara göre dağılımı.

Karabet, Osmanlı yaygın eğitiminde ders kitabı kavramının vücut bulmasında ve bu materyallerin belirli bir niteliğe ulaşmasında etkin bir rol oynadı. Matbaasında basılan ders kitaplarından her biri seviyelere göre hazırlanıyordu. *Esâmî-i Kütübü*'nde, ihtiyatlı bir titizlikle ortaya çıkan ders kitaplarının üretim süreçleri hakkında detaylar vardır. Örneğin, İbrahim Hakkı ve Mehmed Azmi Bey tarafından hazırlanan *Muhtasar İslâm Tarihi*'nde, eserin rüşdiye mektepleri için yazılmış olmasından ötürü dilinin yalın, anlaşılır bir Türkçe olmasına itina gösterildiği ve öğrenmeyi kuvvetlendirmek adına esere ilave sorular eklendiği belirtilir. Aynı şekilde Batı kökenli kelimelerin anlamlarına yer verilmesinin, konunun daha iyi anlaşılması için zaruriyet arz etmesinden ileri geldiği vurgulanır. Daha küçük yaşta öğrencilere okutulan Necib Âsim'in *Muhtasar Osmanlı Sarfı* ve Ahmed Râsim'in *Kırâat Kitabı*'nın tanıtımında, öğrencilere kolaylık olması için yirmi dört puntoluk harfler kullanıldığı yazılır.⁸⁷ *Kırâat-ı Fennîye* gibi kitaplarda kullanmak için Avrupa'dan görsel materyallerin temin edilmesi ve eğitimde modernleşmeye bağlı olarak atlaslı ve cedavilli kitapların hazırlanması da ders kitabı basım süreçlerine dair verdiği diğer ayrıntılardır.⁸⁸

Osmanlı ülkesinde "makbul vatandaşların" yetişmesinde ders kitaplarının önemli bir etkisi vardı, kuşkusuz matbaasındaki üretim biçimiyle Karabet Efendi de bu sürecin araçlarındandı.⁸⁹ Ders kitabı basımındaki etkinliği ve imtiyazları, merkezdeki görünürlüğünü belirleyen önemli bir etkeni. Yaptığı iş, merkez için Babîlî'de ufacık dükkânlarda kitapçılık yapan ya da kitap basımıyla uğraşan diğer kişilerden daha fazla görünürlüğü olan, böylece daha fazla denetime gerek duyulan, sürekli ihtiyat hâlinde olunmasını gerektiren zor bir işti. Hazırlanan mektep kitaplarında, özellikle tercüme eserlerde dikkat ettiği hususlar, bu ihtiyat ve temkinlilik hâlini doğrular niteliktedir. Kataloğunda, dönemin en çok kullanılan gramer kitaplarından *Larive ve Fleury Grameri*'nin yayım sürecini anlatırken, "Ahlâk-ı celîle-i İslâmiyeye muvafık olmiyan mahalleri dahi tashih ve islah kılınmıştır," notunu düşmektedir. Hem rüştiyelerde hem de darümuallimlerde okutulduğunu söylediği *Alfabe* adlı eserde de aynı ihtiyata rastlanır: "Fransa mekâtib-i ibtidâisinde okutdılmakda bulunan Alfabe kitabı olub mekâtib-i rüşdiyede okunmak üzere kabul idildiğinden mündericatından ahlâk-ı İslâmiye ve adaleti Osmaniyeye muvafık görülmeyen cihetleri tashih ve islah idilerek gayet mükemmel surette tab' ve temsil kılınmıştır."⁹⁰

⁸⁷ *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 8-9, 11-13.

⁸⁸ *Ibid.*, 22.

⁸⁹ Bastığı ders kitaplarının içeriklerine dair tematik bir okuma için bkz. Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994), 28, 30-34, 45, 50-53, 57-61. Eserde Karabet'e atıf yoktur ancak incelenen eserler bütününde (s. 169-174) Karabet Matbaası basımları geniş bir yer tutar.

⁹⁰ *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 13-14.

142 Yirminci yüzyıla girilmesiyle beraber Karabet'in siyasi ve ekonomik değişimlerden büyük oranda etkilendiği, mektepler için ders kitabı basmada imtiyaz kaybı yaşadığı ve sonrasında bu alandaki güçlü konumuna bir daha erişemediği görülür. Yüzyılın başından 1908'e kadar olan süreçte matbaasındaki üretim ciddi oranda düşmüştür (şek. 4). 1900-1908 arasında, sekiz yılda piyasaya yetmiş bir adet yeni kitap sürmüştü. Oysa 1897-1899 arasında, sadece üç yılda piyasaya sürdüğü yeni kitap sayısı yetmiş üçtür. Artık II. Abdülhamid'in merkezî ve otoriter yönetimiyle Osmanlı ülkesinde kitap basımı oldukça güçleşmiştir, matbuat idaresindeki değişiklikler de bunu pekiştirir ve kitapçı ve matbaacılar için 1898 sonrası oldukça zor geçecektir.⁹¹ Matbaa-i Âmire'nin bile bir süre kapatıldığı dönemde, özel matbaaların bu siyasi atmosferden etkilenmemesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla şek. 4'teki Karabet Matbaası'nın 1889-1910 yılları arasındaki asgari basım etkinliğini gösteren grafik eğrisiyle Irvin Cemil Schick'in Osmanlı matbaalarındaki kitap üretim miktarını gösteren grafik eğrisinin büyük oranda örtüşmesi bundan ileri gelir.⁹² Merkezileşmenin kuvvetlendiği sırada Karabet'in ders kitabı basmada imtiyaz kaybına uğrayıp pazar payını kaybedişini, yirminci yüzyıl sonrasında, devlet matbaası ile yüksek askerî ve mülki okullara ait matbaalardaki ders kitabı basımındaki faaliyet artışı takip eder. Yani bir dönem Karabet'in sabit müşterisi olan devlet ve ona bağlı kurumlar, artık Karabet'in rakibi olmuşlardır. Karabet ise yüzyılın başından 1908'e kadar olan zaman diliminde piyasaya sürdüğü az sayıda eser dışında, telifine sahip olduğu önceki eserleri ihtiyaç oldukça tekrar baskı ile piyasaya sürmekle yetinir. 1900 sonrası matbaa adresinin Bâbüâlî Caddesi ve Ebüssuûd Caddesi arasında değişmesi ve 1908'de Ebüssuûd Caddesi'nde olduğunun bilinmesi⁹³ de üretkenliğinin azaldığını gösteren diğer emarelerdir. Ancak buna rağmen "kitapçı" sıfatıyla II. Meşrutiyet'e kadar olan süreçte mekteplere kitap temin ettiği takip edilebilmektedir. Mekteplere gönderdiği kitaplar gümrük vergisinden muaftır, faaliyet sahası Halep'e kadar uzanmaktadır. Kayıplarını bu yolda telafi etmek istemiş olacak ki, mekteplere mühürsüz ya da müfredat dışı kitap gönderdiği görülür.⁹⁴ Belirgin bir rahatsızlık nedeni olan ve kayıt dışı rekabet yaratan Acem/İranî yayıncılardan duyduğu memnuniyetsizliği merkeze bildirmesi de imtiyaz kaybına uğradığı döneme denk gelir.⁹⁵

Merkezle İlişkisi, Meşrutiyet Devri Etkinliği ve Ölümü Sonrası Matbaa Mülkiyeti

Karabet'in merkezle kurduğu ilişki, II. Abdülhamid'in saltanatı dönemindeki dönüşüme paralel şekillendi. İmtiyazları sayesinde hızlı yayıncılık, ucuz kitap satma, gümrük vergisinden muaf tutulma, yayımlayacağı kitaplar için daha geniş bir alan bulma ve akranlarına göre daha hızlı yayın izni alma gibi faydalar görmüştü. Necib Âsım, Karabet'in Arakel'den daha çok kazanarak "matbaa-apartman" sahibi olmasına atıf yaparken, doğrudan bu ilişkilene biçimine işaret eder. Kaspar'ın yayımlamak istediği sözlüğün bir jurnal sonrası toplatılıp yakıldığını, aynı yazara ait Karabet basımı sözlüğe ise hiç dokunulmadığını aktarır.⁹⁶ Keza erken bir tarihte Abdülhak Hâmid, Arakel yerine Karabet'i tercih etmesinin nedeni olarak merkezden hızlı yayın izni alınabilmesine işaret eder.⁹⁷ İmtiyaz sahibi olduğu *Mekteb* (1891-1898) ve *Resimli Gazete* (1891-1899) gibi yayınların uzun süre yayımlanması ve dergi yayıncılığının güçleştiği bir zamanda *Resimli Ziraat Gazetes'i*ni (1905-1906) çıkarabilmesi, bu yayınların niteliğinin yüksek olması dışında, merkezle olan güçlü ilişkilerinin göstergeleridir. Ahmed İhsan'ın "1324-1908 İnkilâbına kadar

91 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943), 63, 89. Gazete yayıncılığına etkileri için ayrıca bkz. Ebru Boyar, "The Press and the Palace: The Two-way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 3 (2006): 417-432, doi.org/10.1017/S0041977X0600019X.

92 Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency," 198-199.

93 Matbaası 1908'de Ebüssuûd Caddesi'ndeyken kütüphanesi *Şark Ticaret Yıllıkları* ve benzeri kaynaklarda Bâbüâlî Caddesi'nde, 1896, 1898, 1900 ve 1901'de 13 numarada; 1909'da 20 numarada; ölümünden sonra ise 1912-1914 arasında 40 numarada görülür: Fatma Nur Uçar, "1876-1923 Yılları Arasında İstanbul'daki Kütüphane İmtiyaz Sahipleri, Kütüphaneleri ve Katalogları" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 61-73, 93-103.

94 BOA, MF.MKT. 362/37 (29 Safer 1315 [30 Temmuz 1897]); BOA, MF.MKT. 829/15 (25 Zilkâde 1322 [31 Ocak 1905]).

95 Karabet kayıt dışı ve usulsüz rekabet durumundan oldukça rahatsızdı, fark ettiği ihlalleri merkeze bildirmekten çekinmiyordu. Bunun erken bir örneğine, bir dönem kendi yanında çalışıp tecrübe kazanan ve daha sonra Cihan Kütüphanesi ve aynı adlı bir matbaa kuran Mihran Efendi'nin [Acun] korsan baskı faaliyetlerini şikâyet etmesiyle rastlanır: Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay," *Tarih ve Toplum* 2, no. 9 (Eylül 1984): 150. Acem/İranî kitapçıların kayıt dışı etkinlikleri ise onun için Osmanlı matbuatına darbe vuracak bir boyutta idi ve buna bir çözüm bulunması için merkeze bir dilekçe yazmıştı: Tolga Akay, "Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet (1850-1914)" (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015), 107.

96 Necib Âsım, "Kitapçılık," 155.

97 Abdülhak Hâmid, *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*, 2:781-782.

Servet-i Fünûn'dan sonra bir tek mecmua daha çıkabilmiştir; o da kitapçı Karabet'in *Resimli Gazetesi*'dir⁹⁸ ifadesi bu tezleri doğrular. Hâlihazırda Karabet Efendi ile Ahmed İhsan, Osmanlı sınırları ötesinde dahi Abdülhamid döneminin en ünlü yayıncıları olarak bilinirler.⁹⁹

Karabet'in merkezle ilişkisinin yüksek ve alt seviyede kişisel boyutları vardı. Önceki kısımlarda değinildiği üzere merkeze yakın olan veya yüksek memuriyetlerde bulunan birçok ismin eserini matbaasında basmıştı. Örneğin, Meşrutiyet döneminde dergi bolluğunun mimarı olan Münif Paşa, bu tarihten çok daha önce Karabet'in *Cep Lûgati*'ni çıkarmasında "himâyeci" bir rol oynamıştı.¹⁰⁰ Defalarca sadrazamlığa getirilmiş olan Küçük Said Paşa, Karabet'in devamlı müşterileri arasındaydı. Karabet yayımladığı yeni kitapları onun konağına bizzat götürürdü.¹⁰¹ Merkezle yüksek seviyede kurduğu kişisel ilişkisi ise II. Abdülhamid'e kadar uzanır. II. Abdülhamid'in koleksiyoner kişiliği ve Yıldız Sarayı Kütüphanesi'ni geliştirme arzusu kitapçılar için önemli bir kazanımdı.¹⁰² Öyle ki saraydaki kitapların iki binden fazlası Karabet aracılığıyla ciltlenmişti.¹⁰³ Abdülhamid'in kişisel ilgi ve merakları da Karabet'in üretim biçimlerine yön veriyordu. Cınai roman merakı o dönem herkesçe bilinen II. Abdülhamid'e Fransızcadan cınai romanlar tercüme ettirme işine Karabet de girmişti. Bu işi düşük ücretlerle çalıştırabildiği çevirmenlere yaptırırken, onlardan gelen tercümeleri güzel bir yazıyla temize çeken kişilerle çalışarak ayrı bir iş sahası daha yaratmıştı.¹⁰⁴

Merkezle olan ilişkisi, düşünüldüğü kadar Karabet'e "oryantal" bir huzur, bir sükûnet sağlamış değildir. Meşrutiyet'i karşılarken dahi temkinlilik hâlini korur. Hüseyin Cahid, kendisi gibi pek heyecanlı davranmayan Karabet'in bu hâlini "yönetimin bütün sıklığını ve baskısını yakından görmüş olmak" yorumuyla, adeta travma düzeyinde bir geçmişe ve tecrübeye sahip olduğu düşüncesiyle açıklama eğilimindedir.¹⁰⁵ Hüseyin Cahid'e bunu düşündüren şey, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Karabet'in Türk bayrağı asılı dükkânındaki istişarelerinde, kendisinin ve Abdullah Zühütü'nün şiddetli kısımları bulunan makalesine, Karabet ile *İkdâm*'ın sahibi Abdullah Cevdet'in [Oran] (1862-1935) "sakınarak davranmak gerektiği" düşüncesiyle yaptığı müdahaledir. Cahid'in "Karabet'i ağlatan makalesi" ile Abdullah Zühütü'nün makalesi, bir çeşit sansür olan tashih sonrasında ertesi gün *İkdâm*'da "Oh be" başlığı ile imzasız olarak yayımlanacaktır.¹⁰⁶

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında her çeşit yayına olan müsaade, açığa çıkarılmamış fikriyatların kamuoyu ile paylaşılabilir hâle gelmesine vesile olmuş ve neredeyse sınırsız bir matbuat hürriyeti doğmuştu. Karabet Efendi temkinlilik hali sonrasında bu genel ortamdan yararlanarak hem kültürel yayıncılık sahasını genişletti hem de merkez için muhtelif üretim biçimleri geliştirdi. Önceki dönemlerde yıllarca saray takvimi basmış olan Karabet bu defa Kanun-

98 "Türkiye'de İlk Mecmua Bolluğu," *Servet-i Fünûn Uyanış* 79/15, no. 2069-384 (16 Nisan 1936): 323.

99 T. D'Apéry, "Abdul-Hamid," *Frank Leslie's Popular Monthly* 34 (Temmuz-Aralık 1892): 106. Makalenin yazarı genç yaşta New York'ta gazete sahibi olmuş ünlü bir yayıncıdır. Bir fotoğrafı *Resimli Gazete*'de yayımlanmışken *Servet-i Fünûn*'unda da ilgi görmüştür: "New York's Boy Editor," *The San Francisco Call*, 19 Temmuz 1891, 9; Tarkan Murat Akkaya, "Tanzimat'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar (1839 - 1900) Yeni Türk Edebiyatında İngiliz Dili ve İngilizce Edebiyatın Varlığı ve Etkileri" (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019), 292. D'Apéry'nin iki Osmanlı yayıncısıyla yakın bir ilişkisi olduğu açıktır ancak Chiago Fuarı'nda resimli yayıncılık alanında altın madalya ile ödüllendirilmelerinde etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir.

100 *Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü*, 28.

101 Mehmet Ali Aynî, *Canlı Tarihler II: Mehmet Ali Aynî Hatıraları*, 12.

102 Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayımları ve Basımları," 5.

103 Bu bilgiyi Karabet'in yakın çevresinden olan Abdullah Cevdet Oran *İkdâm*'da yayımladığı makalesinde paylaşır. Makalenin çeviriyazısı için: Ayşe Özakabaş, "Kütüphaneler Hakkında," İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, haz., *Türk Kütüphaneciliğinden İzlenimler: Nail Bayraktar'a Armağan* (İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 221.

104 Ucuza çeviri yaptırdığı isimlerden biri de Hüseyin Cahid'dir. Matbuat hayatına henüz dahil olmadığı zaman diliminde, geçim sıkıntısını hafifletmek adına Karabet aracılığıyla padişaha çeviri yapmanın kendisini birtakım sorgulamalara ittiğini anılarında yazar: Yalçın, *Edebi Hatıralar*, 52-55. Öte yandan Karabet'in doğrudan Saray için toplamda kaç adet kitap hazırladığı bilinmemektedir, içlerinden yalnızca rika yazıyla hazırlanmış *Senyör Otel* ve *Vahşiler İçinde Seyahat* adlı cınai türdeki iki eser tespit edilebilmiştir: Gülistan Uçar, "II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler" (yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020), 52, 157. Bu tezde eserlerin tercümanı olarak kayıtlarda kitapçı Karabet adının geçtiği yazılıdır ancak Karabet'in Fransızcadan tercüme yapacak bir yetkinliğe sahip olması çok düşük bir ihtimaldir. Bu konuda herhangi bir emare ya da anlatı bulunmamaktadır.

105 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, haz. Rauf Mutluay (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 33.

106 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilali*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul: Temel Yayınları, 1999): 69; Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet'i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını" (İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 4.

144 Esasi'yi matbu olarak neşredebilmiş az sayıdaki yayıncı arasında yer aldı. Bu dönemde birçok belediye kanun ve nizamnamesi ile resmi evrak bastı. Kültürel milliyetçiliğin artmasıyla beraber çok sayıda siyasi tarih ve coğrafya kitabı yayımladı. 25 Aralık 1908'de ise Türk Derneği'nin imzasız olarak yayımladığı nizamnameyi matbaasında bastı.¹⁰⁷

Meşrutiyet sonrasında Fehime Nüzhet'in *Bir Zalim'in Encamı* (1908) ve *Adalet Yerini Buldu* (1910) adlı siyasi tenkitli tiyatro eserlerini basarken, Fatma Aliye'nin son romanı *Enin*'i yayımlamak üzere bir anlaşma imzaladı.¹⁰⁸ Üç bin adet basılacak roman, Karabet'in ölümünden sonra yayımlanabildi. Böylece Karabet yayıncılık hayatında, Meşrutiyet dönemi de dahil olmak üzere, Şair Nigâr Hanım'ın *Efsûs*'u (1887), Hâlide Edib'in John Stevens Cabot Abbott'tan *Mâder* (1896) tercümesiyle¹⁰⁹ beraber dört kadın yazara ait beş eseri yayımlamış oldu.

Karabet'in yayımladığı dergilerden her biri yaratıcı ve çarpıcı isimlere sahipti.¹¹⁰ Bunların isimlerinden dahi dönemsel nitelikleri okunabilmektedir. *Mekteb* dergisi ilk dönemiyle Osmanlı eğitimindeki gelişmeleri, *Resimli Gazete* kültürel değişim ve basım tekniğindeki ilerlemeleri yansıtır. 1905'te çıkardığı *Resimli Ziraat Gazetesi*, Osmanlı Ermeni cemaatinden isimlerin etkin olduğu, Türk zirai yayıncılığına büyük yenilik katan bir yayındı.¹¹¹ Meşrutiyet devrinde ise *Gazete* adında sönük bir yayını çıkarttı ve sonrasında bunu devretti. Ülkede çeşitlenen okuma biçimlerinden dolayı, olasılıkla İtalya'da çıkan *Il Pappagallo*¹¹² adlı dergiden ilham alarak *Musavver Papağan* (1908–1909) adında siyasi mizah dergisi çıkarttı.¹¹³ İmtiyaz sahibi olduğu bu yayınlar dışında, matbaasının basım etkinliğiyle Meşrutiyet döneminin dergi bolluğuna katkısı olan isimlerdendi ve 1908–1910 arasında çoğu mizah dergisi olan kısa ömürlü on bir dergiyimatbaasında bastı.¹¹⁴

Karabet Efendi 11 Ocak 1911'de Pera'da hayatını kaybetti. Teotig, Karabet'in ölümünden sonra oğullarının bir süre işleri "G. Keşişyan Oğulları" adıyla devam ettirdiğini söyler. 19 Ekim 1911 tarihli bir belgede "Karabet Matbaa ve Kütübhanesinin sahipleri" yazısı altında "İstapan" ismine denk gelinmektedir ancak bu ismin kim olduğu ve Keşişyan ailesiyle bağının ne olduğu belirsizdir.¹¹⁵ Kendisi matbaa müdürü olabileceği gibi aileye ait matbaada sonradan bir ortaklığın söz konusu olabileceği de düşünülebilir. Katalog kayıtlarında Karabet'in ölümünden sonra matbaasındaki etkinliğin birkaç sene aynı seviyede devam ettiği, 1915 sonrasında keskin bir düşüş yaşadığı ve sonrasında yılda birkaç eserle 1928'e kadar sürdüğü görülmektedir. Bu keskin düşüşler, savaş döneminde matbaaya el konulduğunu ve mütareke sonrasında Karabet'in oğlu Agop'un matbaayı yeniden organize ettiğine dair Teotig'in aktardığı bilgiyi doğrular. Ayrıca oğlu Agop, Teotig'in çıkardığı *Herkesin Yıllığı*'nın (*Amenun Daretsuytsi*) mütekip nüshalarının da yayıncısıdır.¹¹⁶ Cumhuriyet döneminde Karabet'in oğulları Agop ve

107 *Türk Derneği Nizamnamesi*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1324 [1908].

108 Atatürk Kitaplığı, Fatma Aliye Evrakı, 12/19.

109 Kitabın basımında kadınları *erkek referansı* ile tanımlamanın geleneksel kökenlerine dair örnekler vardır. Ön kapakta Hâlide Edib'in Mehmed Edib Bey'in kızı olduğu vurgulanmakta ve yazarın önsözü Mahmud Esad'ın önsözünden sonra gelmektedir. Osmanlı'da kadın çevirmenlerin durumunu sorgulayan bir makale için bkz. Ayşe Banu Karadağ, "Tanzimat Dönemi'nden İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne Kadın Çevirmenlerin Çeviri Tarihimizdeki 'Dişil' İzleri," *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 2 (Güz 2013): 112.

110 Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri," 10.

111 Nizamettin Turgay, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1938), xii. Bu girişimi, Fransa'da aynı doğrultuda yayın yapan *Journal de l'agriculture* de haberleştirildi. Bkz. "Un journal agricole en Turquie," *Journal de l'agriculture* 1 (1905): 567.

112 Mizah ve siyasi karikatür dergilerinde papağan imgesinin kullanılması oldukça yaygındı. Resimli olarak yayımlanan *Il Pappagallo* dergisi buna iyi bir örnekti ve başta Bulgaristan'da olmak üzere, aynı renk ve içerik formatını kullanan, aynı imgeye vurgu yapan benzer yayınlara ilham olmuştu: Dobrinka Parusheva, "They are All Rotters! Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe, Late 19th and Early 20th Century," *Études Balkaniques* 44 (2008): 60.

113 Bosna-Hersek'in işgaliyle başlayan boykota *Papağan* da katılmıştı ve bu süreçte tam boy karikatürlerle vatanseverlik örnekleri sunuyordu. Dergide Osmanlı'nın Batı Avrupa devletleriyle çatışması yerine ortak hareket etmesinin önerilmesinden hareketle, Brummett, Kitapçı Karabet'i Fransa'ya sempati duyan biri olarak yorumlar ve Avusturya'ya düşman olduğunu söyler: Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911* (Albany: State University of New York Press, 2000), 68, 83. Dergide "kışkırtıcı nitelikte" yayımlar üretilmesi nedeniyle merkezin bu duruma karşı reaksiyon alması ve bu nedenle derginin yayımlanma sıklığının değişmesi, yayın hayatının kısa sürmüş olmasıyla beraber okunabilir, bkz. Erol A.F. Baykal, *The Ottoman Press (1908–1923)* (Leiden: Brill, 2019), 103–104.

114 Bu yayınların künye bilgilerine Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*, 3 cilt (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000) kaynağında 418, 653, 934, 1145, 1246, 1488, 1609, 1614, 1694, 1819, 2089 yer numaralarından ulaşılabilir.

115 BOA, MF. İBT. 347/11 (14 Zilkâde 1329 [6 Kasım 1911]).

116 Teotig, *Herkesin Yıllığı 1916–1920*, sayfa 322'den aktaran Rita Soulahian Kuyumjian, *Teotig: Biography & Monument to April 11* (Londra: Tederon Press 2010), 35, 66, n. 53.

Kapril, Halk Matbaası'nı kurmuşlardı. Ebüssuûd Caddesi'ndeki bu matbaa ağırlıkla tipo işleri yapmaktaydı.¹¹⁷ Böylelikle Karabet Efendi'nin yayıncılık mirası, oğulları aracılığıyla yirminci yüzyılın ortasına dek sürdü.

Sonuç

Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı matbuatına katkılarını çeşitli yönleriyle keşfetme yönündeki bu ilk girişim, onun bu alandaki faaliyetlerini birkaç temelde incelemektedir. İlki, Karabet'in matbuat âlemindeki ticari ve düşünsel motivasyonlarının dönemin sosyokültürel değişimlerini yansıtmaya kapasitesine sahip olması ve Karabet'in yayıncılık faaliyetleriyle bu değişimlerin önemli bir katılımcısı olduğudur. Öyle ki Karabet, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun zihinsel ve toplumsal deneyimde yaşadığı değişimleri keskin bir şekilde kavrayabilen bir isimdi. Değişimlerin yarattığı teşvik edici fırsatlarla özgün çalışma ve üretim biçimleri geliştirerek kültürel alanda dönemin kitlesel ihtiyaçlarının karşılanmasına büyük katkılarda bulundu. Gazete tirajlarının yükseldiği bir dönemde müvezzilik icra ederken, matbuatın yaygınlık kazanmaya başladığı ve kitapların büyük okur kitleleri için toplu olarak üretildiği bir evrede kitapçılığa başladı. Osmanlı ülkesinde yurttaş eğitiminin yaygınlaştığı bir dönemde ise mektepler için ders kitabı üretiminde uzmanlaştı ve genişleyen ders kitabı piyasasında uzun bir süre tekeli korudu. Aynı zamanda Osmanlı dergi yayıncılığının önemli bir figürü olan Karabet, modern baskı makineleri kullanarak Osmanlı ülkesinde resimli yayıncılığın gelişmesinde öncü bir rol oynadı.

Araştırmada ikinci olarak Karabet'in matbuat alanındaki etken pozisyonunun temelleri ve olası etkileri çözümlenmektedir. Bulgular, Osmanlı bireylerinin kitapla ilişkilendiği ve okuma niteliğinin değiştiği bir aralıkta Karabet'in her dönemde ileriye doğru fırsatlar gördüğünü ve kendisine özgü tasarruf ve meziyetlerinin olduğunu kanıtlamaktadır. Özellikle onu Osmanlı matbuatında etkili bir figür yapan ve akranlarından ayıştıran yönlerinin ne olduğu sorusuna yanıt veren ikincil kaynaklar şaşırtıcı şekilde tutarlılık gösterirler. Bu kaynaklardan Karabet'in karakter özellikleri ile mesleğindeki kazanımları arasında güçlü bir ilişki kurulabilmektedir. Sıklıkla çalışkan ve azimli mizacına, ticari zekâsı ve iş disiplinine vurgu vardır; emek-sermaye-yazarın kazancı bağlamında eleştirildiği noktalar da çarpıcıdır. Örneğin, eli sıklığı, fiyat kırmaları ve iş yapma anlayışında kendisini daha kârlı çıkarma yönündeki eğilimleri, Mülkiye sıralarındaki Hüseyin Cahid ve Mehmet Ali Aynî ile yüksek bürokratik görevlerdeki Abdülhak Hâmid tarafından aktarılır. Farklı sosyal statülerdeki kişilerden Karabet'in çalışma biçimlerine dair benzer deneyimlerin paylaşılması, onun Osmanlı matbuatındaki etkili, güçlü pozisyonunun yansımaları olarak görülebilir. Karabet'in etrafındaki dünya ile kurduğu karmaşık ilişki biçimlerinin ona sağladığı yararlar da dikkate değerdir. Yayıncılık faaliyetlerinde siyasal ve entelektüel seçkinlerle iş yapma tercihi merkezle istikrarlı ilişkiler kurmasını temellendirdiği gibi, kendisine alan yaratmak isteyen Ahmed İhsan ve Hüseyin Cahid gibi genç isimlere fırsatlar vermeye de heveslidir.

Karabet'in yayın faaliyetlerini basım etkinliği üzerinden de ele alan araştırma aynı zamanda buna ilişkin nicel veriler sunmaktadır. Yayımladığı katalogların ilk defa incelenmesi de araştırmanın literatüre kattığı bir diğer yeniliktir. Böylece Karabet'in basım etkinliğiyle müdahil olduğu kitap piyasasındaki konumu gün yüzüne çıkarılmaktadır. Araştırmanın üçüncü temeli de bu bağlamda şekillenmekte olup Karabet'in ağırlıkla tematik bir yayın çevresine sahip olduğu bulgusuna varılmaktadır. Öyle ki ders kitabı piyasasına yönelerek elde ettiği imtiyazlarıyla kendisine güvenli bir alan yaratmak istediği açıktır. Merkez için üretim yaparken sahip olduğu güvenli alan ona temkinli ve itinalı bir çalışma biçimi de kazandırmıştır. Yayımladığı kataloglarda bu temkinlilik haline vurgu yapması, eğitimdeki gelişmeleri takdir ederek çalıştığı isimlerin statülerinden, kamusal pozisyonlarından gurur duyması ve aynı zamanda eğitimde fırsat eşitsizliklerine atıfta bulunması birlikte ele alındığında, faaliyetlerinin Osmanlı eğitim, kültür ve bilim tarihi için de taşıdığı önem görünür olur.

117 Gökhan Akçura, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye Matbaacılık Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı-BASEV, 2012), 147.

Arşiv Belgeleri

Atatürk Kitaplığı
Fatma Aliye Evrakı

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri
BOA, DH.EUM.2.Şb. (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube)
BOA, DH.MKT. (Dâhiliye, Mektubi Kalemi)
BOA, İ. DH. (İrade, Dâhiliye)
BOA, İ. TAL. (İrade, Taltifât)
BOA, MF.İBT. (Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidâîyye Kalemi)
BOA, MF.MKT. (Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi)

Millî Kütüphane Arşivi
"Bâbîâli Caddesi'nde 25 Numara Karabet ve Kasbar Efendilerin Kütüphanesi" (İstanbul, t.y.).

Yayımlanmış Birincil Kaynaklar

- 1304 *Sene-i Hicrîyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmânîye*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1304 [1887].
- 1326 *Sene-i Hicrîyesine Mahsus Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmânîye*. Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1323 [1908].
- Abdülhak Hâmid. *Abdülhak Hâmid'in Mektupları*. 2 cilt. Hazırlayan İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1995.
- Ahmed İhsan. *Matbuat Hatıralarım (1888-1923)*. Cilt 1. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası Limitet Şirketi, 1931.
- . "Servet-i Fünûn (1307-1340)." *Servet-i Fünûn* 57, no. 1475-1 (20 Teşrinisânî 1340 [20 Kasım 1924]): 2-3.
- Ahmed Râsim. "Matbûat Tarihinden Bir Nokta Daha." *Vakit* 1352, 15 Eylül 1337 [15 Eylül 1921].
- Aynî, Mehmet Ali. *Canlı Tarihler II: Mehmet Ali Aynî Hatıraları*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Meşrutiyet Doğarken 1908 Jön-Türk İhtilali*. Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1999.
- İsmail Suphi ve Mehmed Fuad. *Musavver Sâlnâme-i Servet-i Fünûn*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1327 [1911].
- Karabet Kitabhânesi Esâmî-i Kütübü (Birinci Defter)*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1308 [1891].
- Karabet ve Kasbar'ın 25 Numaralı Kütübhânesi Hesabına Tab Olunan Kitapların Fihristidir*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303 [1887].
- Rıza Tevfik. "Müteveffa Karabet Efendi Hakkında." *Servet-i Fünûn* 40, no. 1024 (5 Kânûnusânî 1326 [18 Ocak 1911]): 235-236.
- Necib Âsım. "Kitapçılık." Çeviren Sahhaf İsmail Akçay. *Müteferrika*, no. 28 (Kış 2005): 153-157.
- Nigâr Hanım, Günülük (24 Ocak 1887 - 14 Nisan 1890). Hazırlayan Zeynep Berktaş. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021 [aşlı *Jurnalim I-VIII. Defter (12 Kânûnisânî 1302 - 2 Nisan 1306)*].
- Ohnet, Georges. *Son Aşk*. Çeviren Bogos. İstanbul: Karabet Matbaası, 1305 [1887].
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316 [1898].
- Shepp, James W., ve Daniel B. Shepp. *Shepp's World's Fair Photographed*. Chicago, Philadelphia: Globe Bible Publishing Co., 1893.
- Türk Derneği Nizamnamesi*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1324 [1908].
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Yıl*. Cilt 2. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat A.Ş., 1936.
- Yalçın, Hüseyin Cahid. *Edebî Hatıralar*. İstanbul: Akşam Kitaphanesi, 1935.
- . *Siyasal Anılar*. Hazırlayan Rauf Mutluay. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

İkincil kaynaklar

- Akay, Tolga. "Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet (1850-1914)." Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Akçura, Gökhan. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye Matbaacılık Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı-BASEV, 2012.
- Akkaya, Tarkan Murat. "Tanzimat'tan 20. Yüzyıl Başına Kadar (1839 - 1900) Yeni Türk Edebiyatında İngiliz Dili ve İngilizce Edebiyatın Varlığı ve Etkileri." Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Altın, Hamza. "Osmanlı Hiciv Matbuatında Ermenilerin Oynadığı Role Dair Örnekler." *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, no. 14 (Güz 2017): 27-44. <https://doi.org/10.29029/busbed.327880>.
- Ayaydın Cebe, Günül Özlem. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik." Doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009.
- "Babîâlinin eski kitapçıları." *Kitap ve Kitapçılık* 26 (15 Şubat 1937): 3-4.
- Baykal, Erol A.F. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leiden; Boston: Brill, 2019.
- Baylâv, Nâşid. "İlk Türk Kitapçılarından Hacı Kasım Efendi." *Müteferrika*, no. 7 (Güz 1995): 87-95.
- Bayraktar, Nedret. "Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülûs Hediyeeleri Defteri." *Tarih ve Toplum* 4, no. 21 (Eylül 1985): 156-163.

- Bekiroğlu, Nazan. *Şâir Nigâr Hanım*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- . “Efsûs’un İkinci Kısmı, Ebuzziya Tevfik ve Bir Yayımcılık Macerası.” *Dergâh*, no. 50 (1994): 7–8.
- Birinci, Ali. “Kitapçılık Tarihimizden Bir İsim: Kaspar Efendi.” *Kebikeç*, no. 1 (1995): 27–33.
- . “Osmanlı Tıbaat ve Matbuat Hayatında (1567-1908) Ermeniler.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (Eylül-Aralık 2014): 1–22.
- Boyar, Ebru. “The Press and the Palace: The Two-way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876–1908.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, no. 3 (Ekim 2006): 417–432. <https://doi.org/10.1017/S0041977X0600019X>.
- Brummett, Palmira. *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–1911*. Albany: State University of New York Press, 2000.
- Burke, Peter. *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa: Tarihin Görgü Tanıkları*. Çeviren Zeynep Yelçe. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Basın Tarihimizde (İlâve)*. İstanbul: Yeni Doğu Matbaası, 1960.
- Çark, Rh. Y. G. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.
- Çeçen, Kâzım. *İstanbul’da Osmanlı Devri’ndeki Su Tesisleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası, 1984.
- Çetin, Sinan. “Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884–1901.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi University, 2010.
- D’Apéry, T. “Abdul-Hamid.” *Frank Leslie’s Popular Monthly* 34 (Temmuz–Aralık 1892): 104–113.
- Darnton, Robert. “‘What is the History of Books?’ Revisited.” *Modern Intellectual History* 4, no.3 (2007): 495–508. <https://doi.org/10.1017/S1479244307001370>.
- Doğan, Nuri. *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1994.
- Duman, Hasan. *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri*. 3 cilt. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2000.
- Emiroğlu, Kudret, ve İlker Mustafa İşoğlu, haz. *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle) 1584 – 1986*. Ankara: Nüvis Beşeri Araştırmalar ve Yayıncılık, 2001. CD.
- Enginün, İnci. “Abdülhak Hâmid Tarhan,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* Cilt 1, 207–210. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Ersoy, Ahmet A. “Ottomans and the Kodak Galaxy: Archiving Everyday Life and Historical Space in Ottoman Illustrated Journals.” *History of Photography* 40, no. 3 (2016): 330–357. <https://doi.org/10.1080/03087298.2016.1215401>.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- . *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Fortna, Benjamin C. *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press, 2002.
- . “Education and Change in the Late Ottoman Empire and Turkey Space, Time, and Text.” *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 10, no. 1 (Bahar 2018): 44–62. <https://doi.org/10.3167/jemms.2018.100104>.
- Galitekin, Ahmed Nezih. *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.
- Gövsâ, İbrahim Alâeddin. “Kaspar Efendi,” *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi* Cilt 3, 872. İstanbul, 1935.
- İskit, Server. *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.
- Karadağ, Ayşe Banu. “Tanzimat Dönemi’nden İkinci Meşrutiyet Dönemi’ne Kadın Çevirmenlerin Çeviri Tarihimizdeki ‘Dişil’ İzleri.” *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 2 (Güz 2013): 105–126.
- Kızılca, Gül Karagöz. “Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme.” *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi* 3, no. 1 (Bahar 2016): 71–90. <https://doi.org/10.24955/ilef.305499>.
- “Kaspar Efendi.” *Servet-i Fünûn* 7, no. 158 (10 Mart 1310 [22 Mart 1894]): 27.
- “Kitapçı Mihran öldü.” *Kitap ve Kitapçılık* 22 (15 İllkânun 1936): 4.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *“Hürriyet”i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- . “Osmanlı Basımında Yüzyıl Önce Bu Ay.” *Tarih ve Toplum* 2, no. 9 (Eylül 1984): 150–151.
- Koç, Hüsnüye. “Nigâr Hanım’ın Günlüklerinde Benlik İnşası: Geç Osmanlı Dönemi’nde Kadın Özneyi Yazmak.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Kuyumjian, Rita Soulahian. *Teotig: Biography & Monument to April 11*. Londra: Tederon Press 2010.
- Özakabaş, Ayşe. “Kütüphaneler Hakkında.” *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktar’a Armağan*, derleyen İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu, 216–222. İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.
- Özege, Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. 5 cilt. İstanbul: Sıralar Matbaası, 1971–1979.
- Parusheva, Dobrinka. “‘They are All Rotters!’ Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe, Late 19th and Early 20th Century.” *Études Balkaniques* 44 (2008): 37–63.
- Schick, İrvin Cemil. “Print Capitalism and Women’s Sexual Agency in the Late Ottoman Empire.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 31, no. 1 (2011): 196–216. <https://doi.org/10.1215/1089201X-2010-067>.

- 148 Seviner, Zeynep. "Blue Dreams, Black Disillusions: Literary Market and Modern Authorship in the Late Ottoman Empire." Doktora tezi, University of Washington, 2015.
- Şakiroğlu, Mahmut. "Ölümünün 50. Yılında M. Cevdet İnançalp (1883-1935)." *Tarih ve Toplum* 4, no. 23 (Kasım 1985): 309-315.
- Sevük, İsmail Habip. *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercüme Birinci Cild*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940.
- Seymen, İ. Lütfü. "Erbâb-ı Mütalaaya Hizmet: I. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozluyan Efendi'nin Mektupları." *Müteferrika*, no. 1 (Güz 1993): 67-111.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Çeviren Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968) / Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- Strauss, Johann. "İstanbul'da Kitap Yayımları ve Basımevleri." Çeviren Erol Üyepazarıcı. *Müteferrika*, no. 1 (Güz 1993): 5-17.
- Teotig, Baskı ve Harf: *Ermeni Matbaacılık Tarihi*. Çeviren Sirvant Malhasyan ve Arlet İncidüzen. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012.
- Tuğlacı, Pars. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri Cilt III (1891-1922)*. İstanbul: Pars Yayın, 2004.
- Turgay, Nizamettin. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1938.
- "Türkiye'de İlk Mecmua Bolluğu." *Servet-i Fünûn Uyanış* 79/15, no. 2069-384 (16 Nisan 1936): 322-323.
- Uçar, Fatma Nur. "1876-1923 Yılları Arasında İstanbul'daki Kütüphane İmtiyaz Sahipleri, Kütüphaneleri ve Katalogları." Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Uçar, Gülistan. "II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler." Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2020.
- Yetkin, Meliha. "Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay." *Tarih ve Toplum* 11, no. 62 (Şubat 1989): 69-70.
- Yüksel, Süheyla. "Osmanlıdan Günümüze Kültür ve Dil Politikaları Çerçevesinde İlyada Tercümeleleri." *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 40, no. 2 (2016): 23-52.